

HORKA ST. 1. PRZYCZYNEK DO BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH NAD OKRESEM RZYMSKIM I WĘDRÓWEK LUDÓW NA PÓŁNOCNYCH SKRAJACH POLESIA PRYPECKIEGO

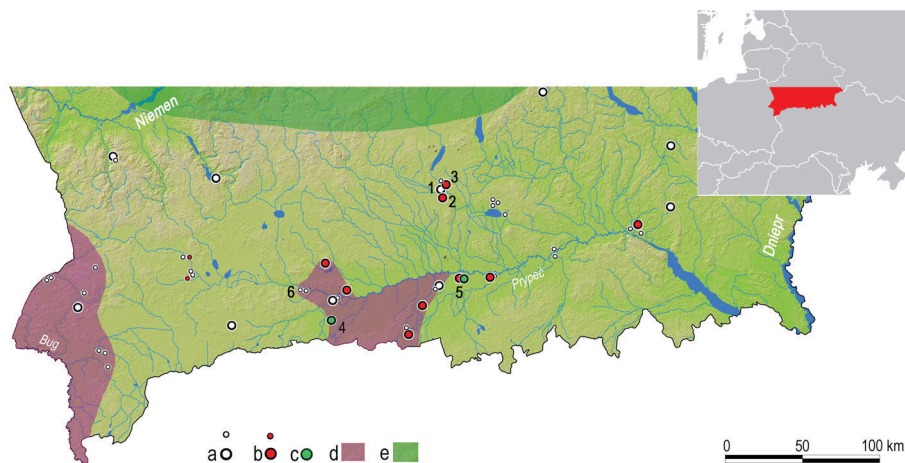
HORKA ST. 1. CONTRIBUTION TO THE ARCHAEOLOGICAL STUDIES OF THE ROMAN PERIOD AND THE MIGRATION PERIOD ON THE NORTHERN FRINGES OF THE PRIPYAT POLESIE

VADZIM BELIAVETS

Uniwersytet Warszawski, Wydział Archeologii, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa, Polska,
v.believets@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0002-4912-7665

Abstract. The article presents results of Archaeological excavations conducted in 2020 at the settlement of Horka, site 1, located at the northern end of the Pripyat Polesia. Two chronological periods and two different cultures have been distinguished at the site: the Early Roman (the Post-Zarubintsy horizon), and the Migration Period (the Prague culture). Further analysis based on data obtained from the neighbouring settlements of Jaskavičy 1 and Doŭgaje st. 6 shows that there was continuous settlement development here throughout the first half and half of the first millennium AD: the Post-Zarubintsy horizon, the Kiev and Prague cultures. The nature and rhythm of cultural change established for this micro-region, as well as specific changes in the location of sites in the landscape, correspond to the picture that characterises the cultural development of the 'Slavic line' throughout Eastern Europe. The data obtained confirm the hypothesis that Pripyat Polesia could have entered the zone of formation of the Prague culture.

Keywords: Roman Period, Migration Period, Post-Zarubintsy horizon, problem of the origins of the Prague culture, Pripyat Polesia.

Mapa 1. Sytuacja kulturowa na południu Białorusi w okresie rzymskim i początkach wędrówek ludów

a – stanowiska horyzontu postzarubinieckiego; b – stanowiska kultury kijowskiej; c – wzmiankowane w tekście stanowiska kultury praskiej; d – zasięg stanowisk kultury wielbarskiej; e – zasięg stanowisk kultury późnej sztrychowanej ceramiki

1 – Horka; 2 – Jaskavičy; 3 – Doŭgaje; 4 – Vostraŭ; 5 – M. Maliešaŭ; 6 – Mierčycy. Rys. V. Beliaevs

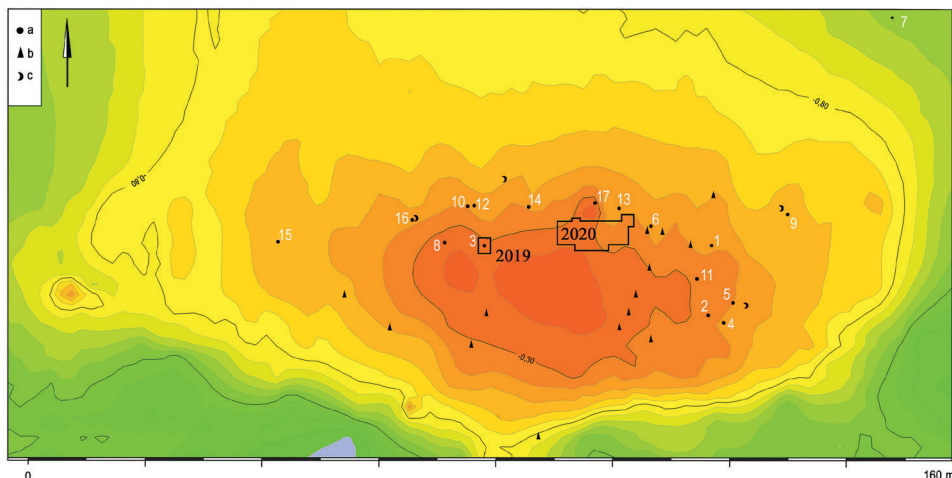

Ryc. 1. Rozmieszczenie omawianych osad w dolnym biegu r. Moracz: 1 – Horka st. 1; 2 – Jaskavičy st. 1. Rys. V. Beliaevs

Wstęp

Współczesne badania nad stanowiskami z I-V wieku na południu Białorusi są skierowane ku rozwiązaniu problemu powstania kultury praskiej, która w źródłach archeologicznych jest uznawana za odbicie bytu Słowian okresu wędrówek ludów i początków średniowiecza. Według tzw. „hipotezy poleskiej białej plamy”, sformułowanej w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku, jej geneza mogła przebiegać na praktycznie nierozpoznanej wówczas przestrzeni, pomiędzy górnym biegiem Niemna a środkowym dorzeczem Dniepru¹. Od początku lat 2000. stan badań stopniowo się zmienia. Obecnie na całym białoruskim Polesiu zidentyfikowano stanowiska horyzontu postzarubinieckiego i kultury kijowskiej, które poprzedzają tu stanowiska kultury praskiej².

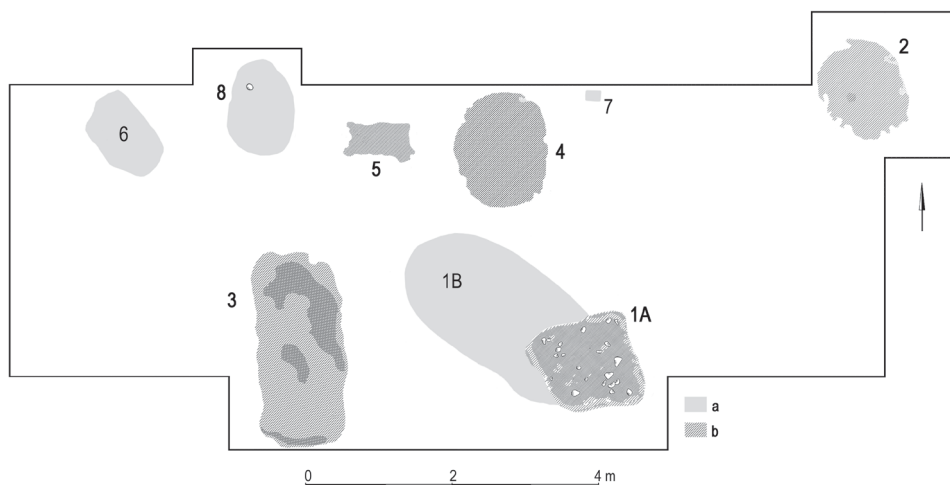
Szerzej rozpoznane stanowiska są jednakże nadal nieliczne (mapa 1: a, b), przebadane w stosunkowo niewielkim stopniu, a liczba uzyskanych materiałów jest wciąż skromna. Należy jednak stwierdzić, iż zarówno na Polesiu Prypeckim, jak i w przyległych regionach lokalizowane są obecnie wszędzie tam, gdzie prowadzi się aktywniejsze badania archeologiczne. W ostatnich latach białoruscy archeolodzy, pracując nad omawianą tematyką, dążą ku rozwojowi badań mikroregionalnych. Pozwala to nie tylko zakumulować środki, ale także przenieść te studia na

Ryc. 2. Horka st. 1. Rozmieszczenie sondażu z 2019 r., wykopu z 2020 r., oraz planigrafia znalezisk luźnych: a – numeracja odpowiada numerom na rys. 10; b – noże żelazne i ich ułamki; c – narzędzia żniwne i ich fragmenty. Plan topograficzny sporządzony przez V. Gryba

¹ Patrz historiograficzne ujęcie problemu: Белевец 2012, с. 69-71; Белявец 2016, с. 334-337; Бяліцкая 2016, с. 451-455; Вярпей 2016, с. 49-55.

² Do współczesnego stanu badań: Белявец 2016, с. 337-374; Белевец 2021; Бяліцкая 2016, с. 456-498.

Ryc. 3. Horka st. 1. Rozmieszczenie obiektów na planie wykopu z 2020 r.: a – obiekty z okresu neolitu i epoki brązu; b – obiekty z okresu rzymskiego. Rys. V. Beliaevets

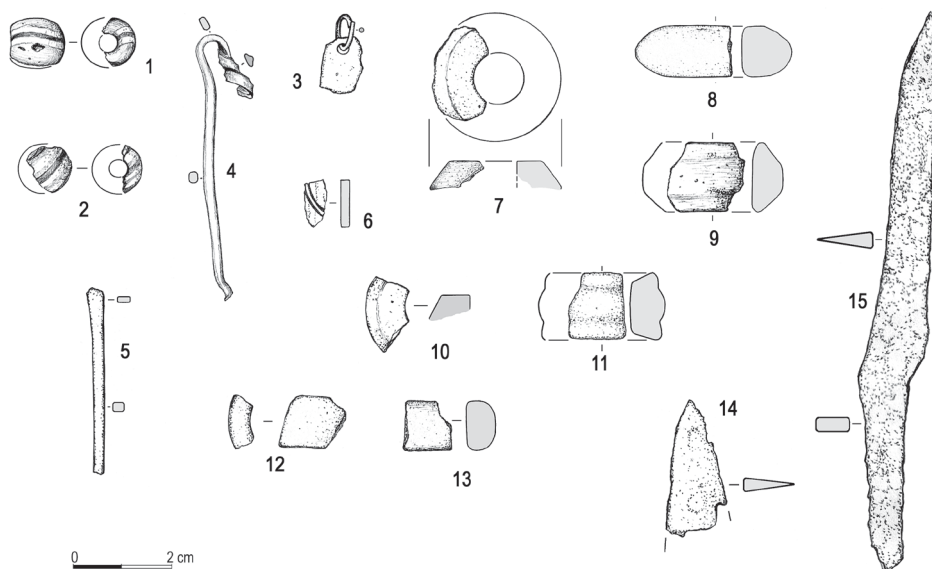
jakościowo nowy stopień detalizacji w śledzeniu procesów kulturowego rozwoju. Prezentowane w niniejszym artykule wyniki badań w Horce rzucają światło na dzieje „przedpraskiego” osadnictwa na północnym skraju Środkowego Polesia (mapa 1: 1). Te badania stanowią kontynuację wykopalisk z lat 2017-2019 na położonej obok osadzie kultury kijowskiej Jaskavičy st. 1 (Бяліцкая 2019; Белявец 2019; Белевец 2020; 2021).

Badania w Horce

Osada Horka³ st. 1 mieści się na lewym brzegu rzeki Morač – lewym dopływem Prypeci w jej środkowym biegu – w bezpośrednim zasięgu wzroku osady w Jaskavičach⁴ (mapa 1: 1, 2; ryc. 1: 1, 2). Stanowisko zajmuje stosunkowo niewysokie piaszczyste wzniesienie, dochodzące do 3 m nad poziomem lustra wody, o wymiarach około 160 × 80 m. W tym miejscu starorzecze Moračy tworzy zakole, w znaczącej mierze izolując osadę od otoczenia: od zachodu ogranicza ją strumień, od południa – ciek rzeczny, od wschodu zaś i północy – podmokła niziną. Ślady tego stanowiska zostały odkryte w 2018 roku przez A. Kasiuk. W kolejnym roku przeprowadzono na nim prace wstępne: badania powierzchniowe oraz wykopaliska sondażowe o powierzchni 6 m² (ryc. 2: 2019). W 2020 roku na kulminacji wzgó-

³ Wieś Horka, białorus.: Горка, Салігорскі раён, Мінская вобласць.

⁴ Wieś Jaskavičy, białorus.: Яскавічы, Салігорскі раён, Мінская вобласць.

Ryc. 4. Horka st. 1. Zabytki wydzielone z warstwy kulturowej wykopu. 1, 2 – szkło; 3-5 – stopy miedzi; 6 – kość/poroże; 7-13 – glina; 14, 15 – żelazo. Rys. V. Beliaevs

rza w jego północno-wschodniej części założono nieduży wykop o łaszczy 58 m² (ryc. 2: 2020; ryc. 3)⁵.

W nawarstwieńiach stwierdzono następującą stratyfikację. Pod słabo uformowaną darnią zalegała warstwa orna, która sięgała głębokości 0,20-0,27 m (warstwa I). Poniżej odsłonięto nienaruszoną uprawą warstwę kulturową w postaci zbitego jasnobrązowego piasku (warstwa II). Na głębokości 0,45-0,55 m jej spąg płynnie przechodził w coraz jaśniejszy przedcałcowy piasek (strop warstwy III). Wykop eksplorowano do głębokości 0,70-0,80 m, gdzie zarejestrowano całec w postaci drobnoziarnistego białawego piasku z wtrąceniami limonitu. Eksplorację prowadzono warstwami stratygraficznymi. Całość warstwy kulturowej, a także wypełniska obiektów przesiewano przez zawieszane przy wykopie sita.

Materiały

W sondażu z 2019 roku i wykopie z 2020 uzyskano łącznie prawie 5000 znalezisk, które ilustrują rozległy okres użytkowania tego stanowiska: od mezolitu po

⁵ Prace te w okresie pandemii wykonywali wolontariusze – przeważnie studenci, magistrowie i absolwenci Wydziału Historycznego Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu (Mińsk), którym pragnę wyrazić swoje serdeczne podziękowania.

czasy nowożytnie. Lecz – niewątpliwie – najaktywniej ta osada była użytkowana w okresie rzymskim i początkach średniowiecza – z tym chronologicznym przedziałem należy łączyć około 65-70% pozyskanych zabytków.

Zabytki wydzielone. W warstwie kulturowej wykopu odkryto 21 wytworów z różnych surowców, które możemy zbiorowo datować na okres między I a VI-VII wiekiem.

Szklane przedmioty są reprezentowane przez dwa uszkodzone paciorki typu TM.291 (ryc. 4: 1, 2)⁶. Ponadto odkryto drobny kawałek stopionego przezroczystego szkła o zielonkawej barwie. Cztery kolejne wyroby wykonano ze stopów miedzi: 1) fragment zawieszki trapezowatej (ryc. 4: 3); 2) fragment sprężyny fibuli ze zdeformowaną i ułamaną igłą (ryc. 4: 4); 3) prostokątny w przekroju drucik, być może ułamana igła zapinki (ryc. 4: 5); 4) mała, stopiona bryłka stopu miedzi. Wyroby z żelaza reprezentuje nóż z mocno zużytym ostrzem (ryc. 4: 15) oraz – prawdopodobnie – kolec masywniejszego noża (ryc. 4: 14). W warstwie odkryto także przepalony fragment wyrobu z poroża, zdobiony rytym ornamentem w postaci dwóch koncentrycznych kółek (ryc. 4: 6) – być może część zewnętrznej warstwy trójwarstwowego grzebienia.

Wyroby z gliny są reprezentowane przez fragmenty przeszłików i – wiarygodnie – tygli.

Fragmenty tygli (?) – pięć sztuk. Są to małe fragmenty miniaturowych naczyń ceramicznych, charakteryzujące się śladami intensywnego wtórnego przepalenia powierzchni zewnętrznej, gdzie utworzyła się szklista warstwa o zielonkawej barwie.

W wykopie odkryto sześć fragmentów glinianych przeszłików. Różnią się kształtem: trzy są dwustożkowate (ryc. 4: 7, 8, 10), jeden o zbliżonym kształcie, z uciętym załomem (ryc. 4: 9), dwa kolejne o formie pierścieniowatej (ryc. 4: 12, 13) oraz beczułkowaty z walcowatym wybrzuszeniem w połowie wysokości (ryc. 4: 11). Są one wyraźnie zestandaryzowane pod względem proporcji: mają przysadzisty kształt i szerokie otworki, których średnica w przybliżeniu równa się wysokości. Niskie przeszłiki z szerokimi otworami, najczęściej o dwustożkowatym lub beczkowatym kształcie, są charakterystyczne dla stanowisk horyzontu postzarubinieckiego i kultury kijowskiej Polesia Prypeckiego (Белявец 2016, s. 355; 2019, s. 118, Мал. 36: 5-14). Podobne przeszłiki masowo występują również na osadach górnodnieprzańskiej grupy kultury kijowskiej (Ильютин и Поболь 2005). Prezentowany zestaw form jest także typowy dla tejże kultury w środkowym biegu Dniepru w Ukrainie – odpowiadają typom 3, 5-8 wg A.M. Obłomskiego (Обломский 1991, с. 55-57, Рис. 16).

Fragmenty glinianych naczyń z okresu rzymskiego. W materiałach z sondażu i wykopu do okresu rzymskiego i wędrowek ludów zakwalifikowano łącznie 1419 lepiej zachowanych fragmentów ręcznie lepionych naczyń. Pod względem sposobów obróbki powierzchni dają się one podzielić na pięć podstawowych grup. Głów-

⁶ Tu i niżej określenia paciorków na podstawie: Tempelmann-Mączyńska 1986.

Tab. 1. Zestawienie fragmentów naczyń różnych grup technologicznych w warstwach stratygraficznych

	gładkie	gładzenie / polerowanie	sztrychowanie	sztrychowanie i chropowacenie	chropowacenie	z rasczosami	RAZEM
WARSTWA I	550 (95,9 %)	12 (7 ч) (2,1 %)	9 (1,6 %)	1 (0,2 %)	–	1 (0,2 %)	573 (100%)
WARSTWA II	678 (87,7%)	42 (23 czarne) (5,4 %)	41 (5,4 %)	4 (0,5 %)	4 (0,5 %)	4 (0,5 %)	773 (100%)
WARSTWA III	69 (94,6 %)	-	2 (2,7 %)	-	2 (2,7 %)	-	73 (100 %)
RAZEM	1297 (91,4 %)	54 (3,8 %)	52 (3,7 %)	5 (0,35 %)	6 (0,4 %)	5 (0,35 %)	1419 (100 %)
zbiory powierzchniowe	38 (76 %)	2 (1 czarny) (4 %)	9 (18 %)	–	–	1 (2%)	50 (100%)

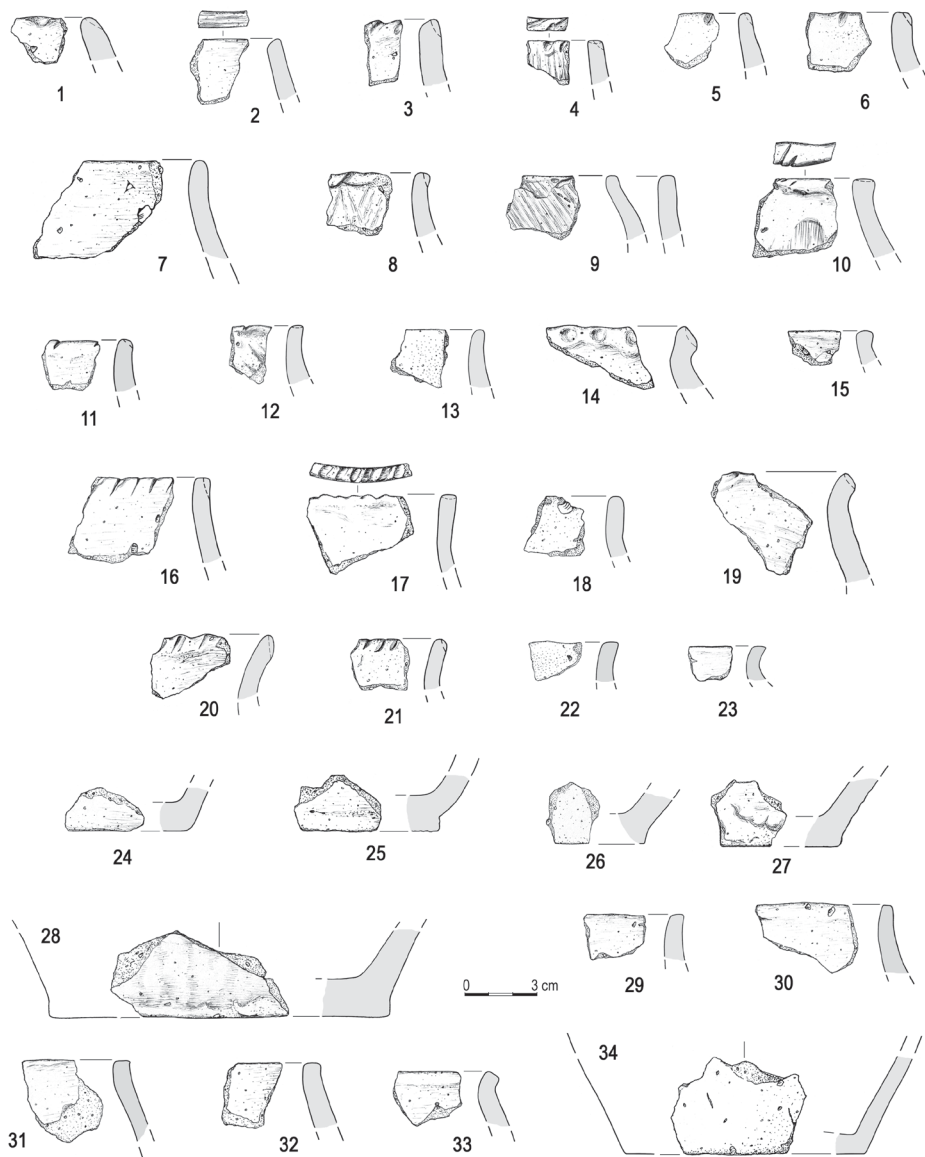
ną masę zbioru tworzą fragmenty gładkościennych naczyń – 1297 (91,4%). Powierzchnię kolejnych 54 skorup (3,8%) mniej lub bardziej starannie wypolerowano, z czego ponad połowa (30 sztuk) ma czarny kolor. Trzecią według liczności pozycję zajmują ułamki grubościennych naczyń ze sztrychowaniem⁷ na stronie zewnętrznej lub – rzadko – na obu stronach – 52 (3,6%). Sześć fragmentów jest chropowaconych (0,4%), natomiast na kolejnych pięciu ułamkach sztrychowanie łączy się z chropowaceniem (0,4%). Najmniejszą liczebnie grupę tworzą fragmenty ścianek z rasczosami⁸ – pięć sztuk (0,4%). Zestaw fragmentów naczyń, zbliżony po względem sposobu obróbki powierzchni, zebrano także na powierzchni stanowiska (50 sztuk). Udział fragmentów naczyń z różną techniką obróbki powierzchni zmieniał się w warstwach stratygraficznych (patrz tab. 1). Za najbardziej reprezentatywną dla okresu rzymskiego i wędrówek ludów należy uznać warstwę II, gdzie materiały z tego czasu wyraźnie dominowały i charakteryzowały się maksymalną różnorodnością sposobów obróbki powierzchni.

Ze względu na pełnioną funkcję wyróżniają się dwie podstawowe kategorie naczyń: kuchenne i stołowe.

Absolutna większość fragmentów pochodzi od niedużych garnków. Jako schudzącą domieszkę do gliny zastosowano biały i czerwony tłuczeń kamienny, być może także gruboziarnisty piasek. Średnica ziaren domieszki waha się od 1,5-2 po 9-10 mm. Grubość ścianek wynosi średnio 6-8 mm, maksymalna – 20-23 mm. Na

⁷ Białorus. „штрыхоўка”, ros. “штриховка”: opracowanie (zdobienie?) powierzchni za pomocą pociągnięcia wiążkami włókien roślinnych.

⁸ Białorus. „расчосы”, ros. “расчесы”: pociągnięcia narzędziem grzebykowatym, które pozostawiały regularne, równoległe, ukośne bruzdy.

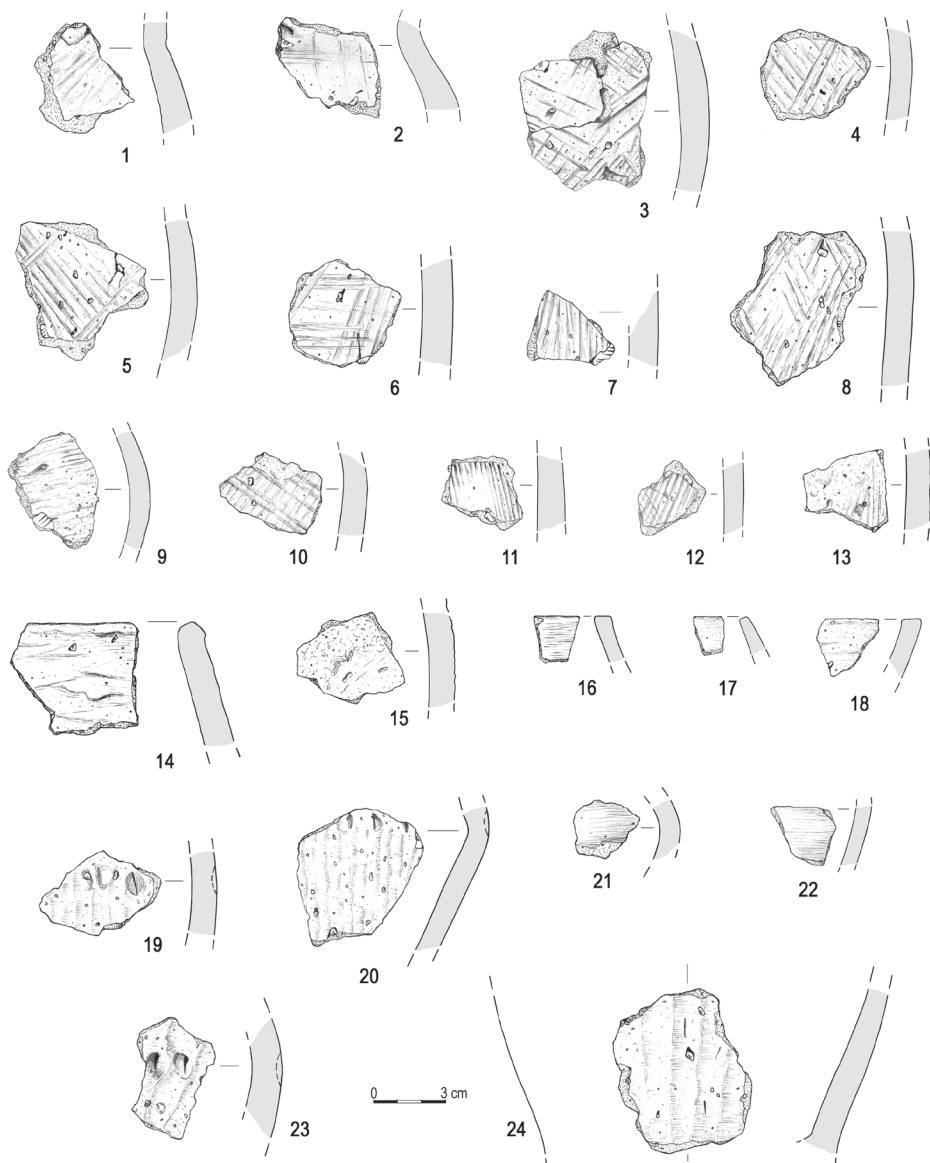
Ryc. 5. Horka st. 1. Fragmenty glinianych ręcznie lepionych naczyń z warstwy kulturowej.
Rys. V. Beliaevs

większości denek, w spodniej części dają się dostrzec ślady podsypki z piasku. Barwa ceramiki waha się od żółtawej, piaskowej, kremowej i czerwonej po ciemny brąz. Rzadziej, głównie od wewnątrz, naczynia mają ciemnoszary lub czarny kolor.

Na stanowisku nie uzyskano kompletnych form naczyń. Zestaw górnych partii garnków wskazuje na brak form „otwartych” – których średnica wylewu równałaby się lub była większa od maksymalnej wydętości brzuśca. Stosunkowo nieliczną, lecz wyraźną grupę tworzą ułamki słabo profilowanych naczyń – pozbawionych szyjki bądź z ledwo zaznaczoną (ryc. 5: 1-5, 9; ryc. 6: 14). Pojedynczo występują fragmenty garnków z szyjką wyraźniej wyodrębnioną, pionową (ryc. 5: 17, 18; ryc. 6: 1). Przeważają zaś ułamki naczyń ze słabo wygiętymi, łagodnie pochyłonymi do wewnątrz szyjkami (ryc. 5: 6-8, 11-13, 16), niekiedy z profilowanymi wylewami (ryc. 5: 10, 14, 15). Liczne są także fragmenty o wyraźniejszym, esowatym wygięciu szyjek (ryc. 5: 19-23; ryc. 6: 2). Ponad połowa ułamków górnych partii naczyń ma zdobienie. Standardowym wątkiem są ukośne nacięcia na krawędzi wylewów (ryc. 5: 3-6, 10-12, 16, 17, 20, 21), rzadsze są jamki (ryc. 5: 1, 14, 19) i pojedynczo tylko występuje tu sztrychowanie (ryc. 5: 2). Wśród kuchennych naczyń zdecydowanie przeważały garnki z zaokrąglonym brzuścem (ryc. 6: 3-5, 8-10, 19, 23) i zaledwie epizodycznie – o wyraźnym załomie brzuśca (ryc. 6: 20; ryc. 7/2: 3). Z reguły korpusów garnków nie zdobiono, a jedyną odnotowaną techniką są parzyste zaszczypywania palcami w strefie maksymalnej wydętości brzuśca (ryc. 6: 19, 20, 23).

Kuchenne garnki najczęściej mają mniej lub bardziej starannie wyrównaną, gładką powierzchnię. Drugą według częstotliwości stosowania techniką wykańczania powierzchni było sztrychowanie. Udział ułamków takich naczyń w najbardziej reprezentatywnej, II warstwie wynosi około 5%. Przeważa „regularne” sztrychowanie – w postaci szerokich i wyraźnych bruzd, pionowych lub lekko ukośnych, często przecinających się pod ostrym kątem (ryc. 5: 9; ryc. 6: 4-6, 8). Mniej powszechne jest cienkie pionowe (ryc. 5: 4; ryc. 6: 7) lub niewyraźne, chaotyczne sztrychowanie (ryc. 6: 1, 3). Na serii fragmentów sztrychowanie łączy się z dekoracją za pomocą parzystych zaszczypywań palcami na załomie brzuśca (ryc. 6: 19, 20). Niekiedy na dalszych etapach obróbki te bruzdki zostały ukryte pod warstwą chropowacenia, które uzyskiwano przeważnie poprzez wcieranie w powierzchnię drobnego żwiru i piasku (ryc. 6: 9, 13, 15). Na niektórych ułamkach są widoczne ślady powleknięcia zewnętrznej powierzchni warstwą płynnej i rozwodnionej gliny. Stosowanie tego zabiegu wyraźniej uwidacznia się w postaci charakterystycznych falujących spływów (ryc. 5: 27). Tę angobę niekiedy rozprawdzano poprzez pociągnięcia palcami (ryc. 5: 28; ryc. 6: 14). Najrzadszym zaś z zanotowanych sposobów opracowania (zdobienia?) powierzchni kuchennych naczyń są rasczosity (ryc. 6: 11).

Zestaw stołowy reprezentują nieliczne fragmenty naczyń miniaturowych i prawdopodobnie mis. Cechuje je delikatność i wyraźnie mniejsza objętość domieszki mineralnej. Stołowe naczynia różnią się sposobem opracowania powierzchni: niekiedy nie poddawano je dodatkowej obróbce (ryc. 6: 18), lecz przeważnie były mniej lub bardziej starannie gładzone bądź polerowane (ryc. 6: 16, 17, 21, 22). Ułamki tych ostatnich stanowią 3,8% całości zbioru, a w warstwie II sięgają 5,5%.

Ryc. 6. Horka st. 1. Fragmenty glinianych ręcznie lepionych naczyń z warstwy kulturowej.
Rys. V. Beliaevets

W zależności od sposobu wypału dzielą się na dwie w przybliżeniu równe części o różnych odcieni brązowego i czarnego koloru.

Prezentowany zestaw fragmentów naczyń okresu rzymskiego ze stanowiska w Horce jest typowy dla stanowisk horyzontu postzarubinieckiego z Polesia Pry-

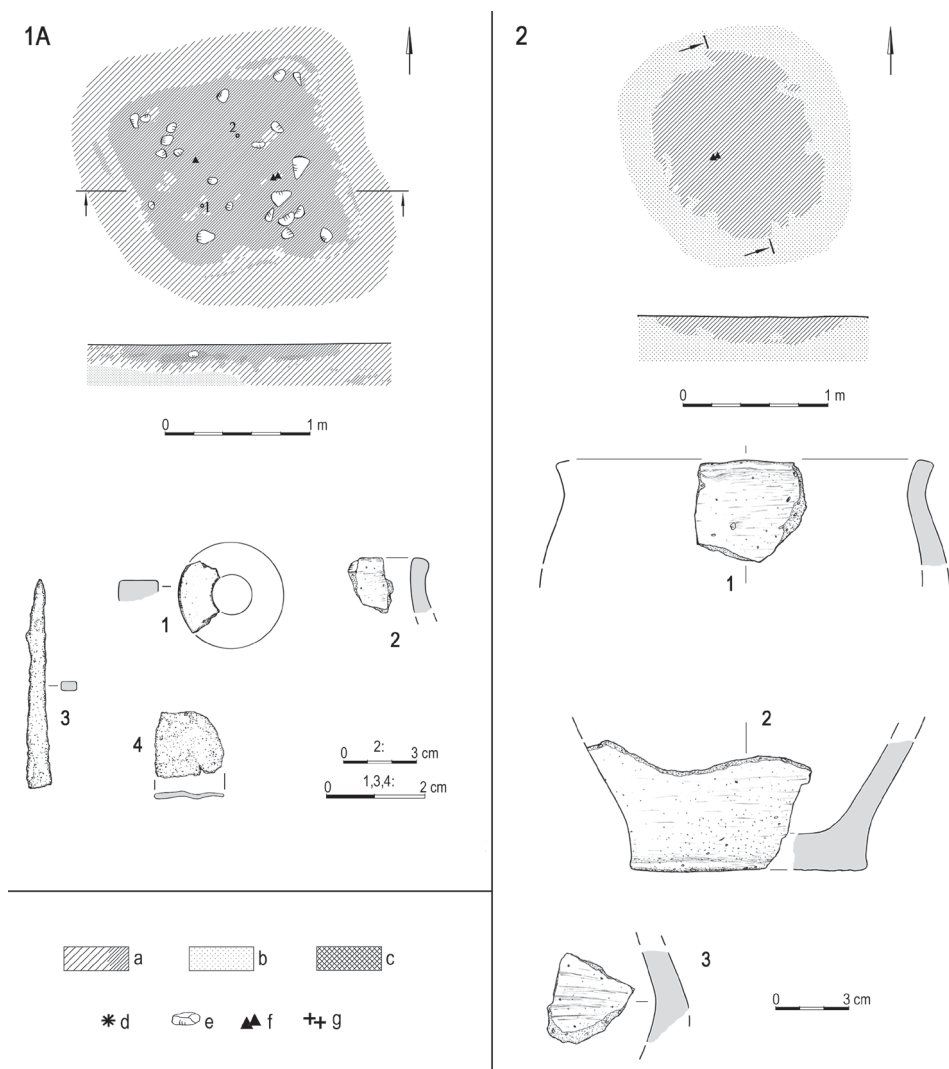
peckiego (Белявец 2016, с. 350-369). Jest także w dużej mierze zbieżny z zestawem ceramicznym, odkrytym na położonej w sąsiedztwie osadzie kultury kijowskiej w Jaskavičach (Белявец 2019, с. 118-126; Белевец 2021, с. 65-70). Charakteryzuje się dominacją naczyń garnkowatych o „zamkniętych” kształtach, z łagodnym, często esowatym wygięciem szyjek i zaokrąglonymi brzuściami, których załom mieści się powyżej połowy wysokości naczynia. Te formy odpowiadają garnkom odmian IIa i I3A wg zbiorowej typologii A.M. Oblomskiego i R.W. Tierpilowskiego, sporządzonej dla stanowisk horyzontu postzarubinieckiego i kultury kijowskiej (Обломский и Терпиловский 1991, Таб. 9). W typologicznych schematach, powstałych na podstawie fragmentów naczyń kultury kijowskiej z górnego dorzecza Dniepru, najbliższe analogie stanowią garnki typu SC1 z Abidni bądź typów 1, 7, 8 ze stanowisk tejże kultury badanych w międzyrzeczu Dniepru i Dźwiny (Ильютник и Поболь 2007, Рис. 9; Ильютник 2016, с. 203, Рис. 7: 6-21; Лопатин и Фурасев 2007, с. 33, 36, Рис. 11, 18, 19).

Fragmenty naczyń kultury praskiej. Podobnie jak na osadzie w Jaskavičach, w Horce także odkryto ułamki ręcznie lepionych garnków kultury praskiej (ryc. 5: 29-34). Są nieliczne – do tego horyzontu z pewnością można przypisać zaledwie około 20 fragmentów. Tak mała ich liczebność po części wiąże się z tym, że nie zawsze można je wyodrębnić z ceramicznego kompleksu okresu rzymskiego. Na tle tego ostatniego ułamki naczyń kultury praskiej wyróżnia generalnie lepsza jakość wykonania: bardziej zbita masa surowca i staranniejsza obróbka powierzchni. W glinę wprowadzono mineralną domieszkę o średnicy 2-3 mm. Zewnętrzna strona przeważnie ma kolor różnych odcieni szarości, od wewnątrz często są czarne. Powierzchni tych naczyń nie poddawano dodatkowej obróbce i nie zdobiono. Są to przeważnie fragmenty niedużych garnków z łukowatymi, nachylonymi wewnątrz (ryc. 5: 29, 30) lub słabo zaznaczonymi krótkimi ustawionymi pionowo szyjkami (ryc. 5: 31, 32). Zaledwie jeden fragment demonstruje bardziej wyraziste profilowanie górnej części (ryc. 5: 33). W typologiach naczyń kultury praskiej z Polesia znaleziska z Horki nawiązują do typów Ba, б, Га, Да wg W.S. Wiargiej bądź typów IIa6, г, IIb6, IIДд wg I.O. Gawrituchina (Гавритухин 2003, с. 124, 130-131, Рис. 1, Таб. 1; Вяргей 2016, с. 26-33, Мал. 3, 4).

Wyniki badań obiektów

Materiały z okresu rzymskiego zawierało również pięć z dziewięciu odsłoniętych w wykopie obiektów (ryc. 3: 1A, 2-5).

Obiekt 1A (ryc. 7: 1A) – pozostałości paleniska. Był usytuowany nad południową częścią neolitycznego obiektu 1B (kręgu kultur sznurowych). W planie zbliżony do kwadratu o bokach 1,2-1,4 m i miąższości 18-20 cm. W jego stropie znajdowało się ponad 30 przepalonych kamieni polnych. Wypełnisko tworzył brunatny piasek z pozostałościami spalenizny w partii przydennej. W obiekcie odkryto

Ryc. 7. Horka st. 1. Obiekty 1A i 2. 1A/3, 4 – żelazo, pozostałe – wyroby ceramiczne. Umowne zaznaczenia: a – piasek różnych odcieni koloru brązowego; b – jasnożółty calcowy piasek; c – spalenizna i węgiel; d – pojedyncze węgle; e – kamień; f – fragmenty glinianych naczyń; g – kalcynowane kości. Rys. V. Beliaevs

fragment glinianego przęsłika o pierścieniowatym kształcie (ryc. 7/1A: 1) i dwa fragmenty wyrobów z żelaza: zaokrąglony od końca pręt – trzpień noża lub ułamane szydło (ryc. 7/1A: 3) oraz nieforemny fragment cienkiej blachy (ryc. 7/1A: 4). Stwierdzono ponadto 21 fragmentów ręcznie lepionych naczyń: 13 o gładkich

ściankach; cztery fragmenty gładzone o kolorze ciemnoszarym i czarnym, w tym fragment szyjki (ryc. 7/1A: 2); jeden chropowacony ułamek ścianki; trzy wtórnie przepalone fragmenty.

Obiekt 2 (ryc. 7/2) o kształcie owalnym i wymiarach około $1,30 \times 1,5$ m, nieckowaty w przekroju, o głębokości około 0,30 m. Jego wypełnisko tworzył jednolity jasnobrązowy piasek. Tu odkryto cztery ułamki, pochodzące od co najmniej trzech ręcznie lepionych naczyń. Na częściową rekonstrukcję jednego z nich pozwala większy fragment górnej części i denko (ryc. 7/2: 1, 2). Towarzy-szyły im fragmenty dwóch innych naczyń: masywnego sztrychowanego, z wyraź-niej zarysowanym załomem brzuśca (ryc. 7/2: 3) oraz gładzonego naczynia o szarym kolorze (jeden fragment ścianki).

Obiekt 4 (ryc. 8/4) owalny w planie, o wymiarach $1,65 \times 1,2$ m. W profilu miał nieckowaty kształt, dno nierówne. Maksymalna głębokość około 0,35 m. Był wypełniony jednorodnym jasnobrązowym piaskiem z pojedynczymi węglami. Z jamy pochodzą trzy małe ułamki ścianek ręcznie lepionych naczyń: jeden o gładkiej powierzchni i dwa sztrychowane (ryc. 8/4: 1, 2).

Dwa kolejne obiekty, nr 3 i 5, wyznacza obecność małych ułamków przepalo-nych kości w wypełnisku oraz kształt zbliżony do prostokąta.

Obiekt 3 (ryc. 8/3) z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach około $2,3 \times 1$ m. W profilu nieckowaty, o maksymalnej głębokości 0,25-0,27 m. Wypełnisko tworzył jasnobrązowy piasek, ciemniejszy w północnej i środkowej części. W jamie odkry-to fragment przeszlika o niskim dwustożkowym kształcie (ryc. 8/3: 1), oraz 43 ułam-ki ręcznie lepionych naczyń: dwa fragmenty denek, 37 ścianek gładkościennych naczyń oraz masywniejszego sztrychowanego (ryc. 8/3: 2), ułamek naczynia, któ-rego zewnętrzną powierzchnię wyrównano za pomocą płaskiego narzędzia; mały fragment ścianki polerowanego naczynia o czarnym kolorze. Z północnej części jamy pochodzi 12 drobnych ułamków przepalonych kości.

Obiekt 5 (ryc. 8/5) o wymiarach około $0,85 \times 0,40$ m, maksymalna głębokość około 0,20 m. Miał prawie pionowe ścianki i płaskie dno. Wypełnisko tworzył homogeniczny jasnobrązowy piasek. Odkryto w nim 16 fragmentów ręcznie lepio-nych naczyń: denko (ryc. 8/5: 2), 14 ścianek o gładkiej powierzchni, a także jeden wtórnie przepalony. Na złożu wtórnym występowały dwa ułamki neolitycznego naczynia (ryc. 8/5: 1), wiór i odłupek krzemieny. Przeważnie w zachodniej części jamy odkryto około 20 drobnych fragmentów przepalonych kości.

Analiza morfologiczna przepalonych kości⁹ z obiektów 3, 5, a także 1B (20 sztuk) i warstwy kulturowej (229 sztuk) nie ujawniała tu obecności szczątków ludzkich. Z kolei w neolitycznym obiekcie 1B, jak też wśród kremowanych szcząt-ków kostnych z warstwy stwierdzono pojedyncze kości zwierzęce, zapewne prze-żuwaczy. Zatem obecność na stanowisku w Horce dość licznych fragmentów

⁹ Analiza została wykonana w 2021 r. w Instytucie Historii NAN Białorusi przez N.M. Pomaza-nowa i V.S. Krumplevskiego, którym chciałbym wyrazić swoją szczerą wdzięczność.

przepalonych kości należy traktować jako ślady działań pokonsumpcyjnych, niekoniecznie związanych z horyzontem okresu rzymskiego.

Datowanie zabytków i chronologiczne ramy użytkowania stanowiska

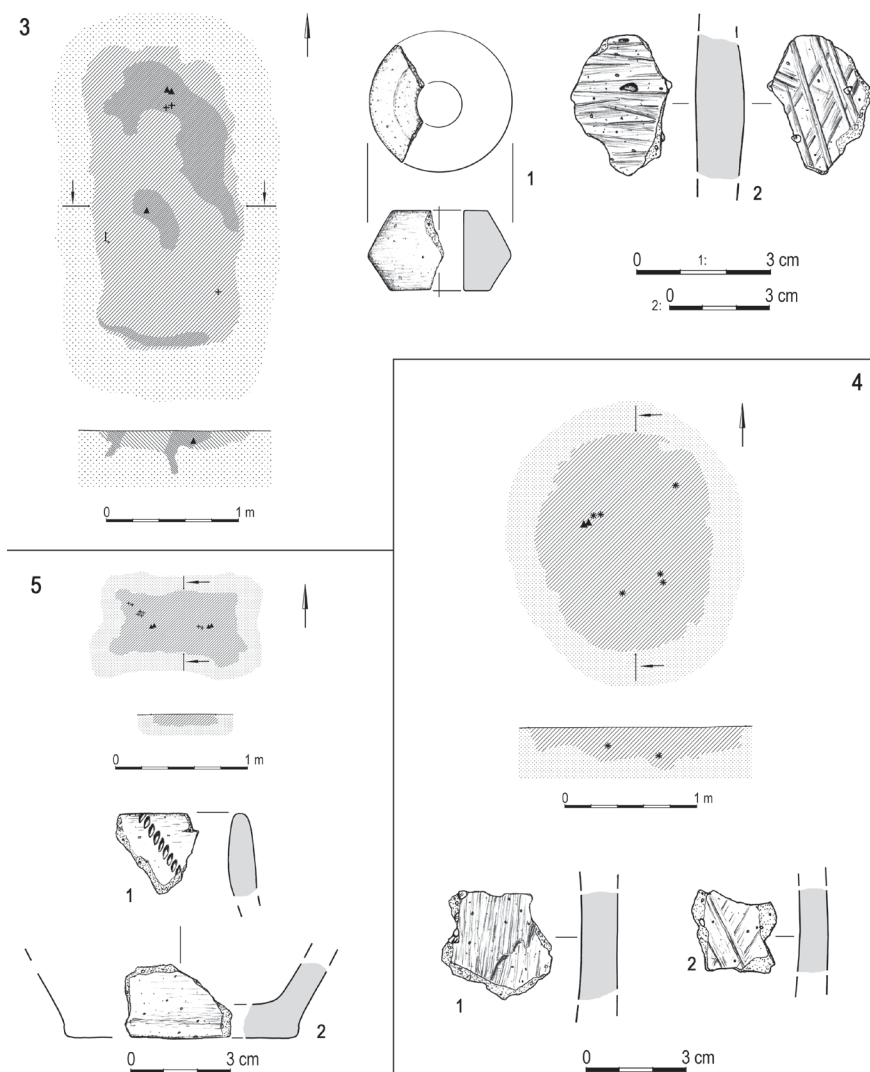
Wykopaliska nie dostarczyły precyzyjniejszych wyznaczników chronologicznych. Absolutna większość znalezisk, takich jak ułamki naczyń, przęślików bądź narzędzi, pozwalają na osadzenie chronologii stanowiska w przedziale okresu rzymskiego i wędrowek ludów. Węższe datowania mają tylko paciorki typu TM.291 (ryc. 4: 1, 2), powszechne w fazach B₂-B₂/C₁ i sporadycznie występujące także w fazach C_{1b}-C₂ (Tempelmann-Mączyńska 1986, s. 118, 120, 131, tab. 8). Nie da się wydatować fragmentu trapezowatej zawieszki (ryc. 4: 3): podobne małe niezdobione bądź ornamentowane zaledwie w dolnej części ozdoby blaszane są znane w Europie Wschodniej i Środkowej od ostatnich stuleci p.n.e. po V-VII wiek (Гавритухин 1997; Егорейченко 2005, с. 90, Таб. 65: 11, 16, 17, 25; Ахмедов, Обломский и Радюш 2015, с. 154, Рис. 5: 10-12; с. 36-37, Рис. 23: 2-10, 12, 13; Ильютин 2016, с. 217, Рис. 16: 8, 9, 16; Елинкова 2018, с. 392-395, 398, Рис. 1: 1, 2, 6-9, 11, 12, 14-20, Рис. 2, Рис. 5; Красноперов 2020, с. 130-131, Рис. 2: 1-5, 7, 8, 25, 30, 31, 51, 54; Білінська et al. 2021, с. 240, Рис. 13: 39-45; Дубицкая 2023, Рис. 80: 1, 3, 4). Opierając się na tych zabytkach z wykopu, nie jest możliwe ustalenie, czy należy wiązać odkryte tu materiały okresu rzymskiego z horyzontem postzarubinieckim (około połowy I – przełomu II/III wieku)¹⁰, czy także z kulturą kijowską (III – przełom IV/V wieku)? Nie posiadamy również datowników, które pozwoliłyby na osadzenie materiałów kultury praskiej w bardziej konkretnym przedziale czasowym.

Uściślić ramy chronologiczne, a także wyznaczyć etapy użytkowania stanowiska na Horce pozwalają jednak znaleziska, odkryte w trakcie prospekcji z wykorzystaniem wykrywacza metali. W efekcie tych prac odkryto 49 zabytków¹¹, datowanych od okresu rzymskiego po czasy nowożytne. Około 20 spośród nich może być rozpatrywanych w interesującym nas przedziale chronologicznym (patrz ryc. 2).

Najmniej informatywne pod względem datowań są przybory codziennego użytku i produkcyjne, takie jak szydło (ryc. 9: 7), fragment nożyc sprężynowych (?) (ryc. 9: 8), liczne noże i ich fragmenty (ryc. 9: 9-14) bądź ułamki narzędzi żniwnych (ryc. 9: 3-6). Najpełniej zachowany wśród tych ostatnich okaz – mały sierp z zakrzywionym ostrzem (ryc. 9: 3) – należy do grupy II.1 według R.S. Minosianna. Te sierpy były rozpowszechnione w południowej części strefy leśnej, pasach

¹⁰ Do definicji tego pojęcia w odniesieniu do ziem południowej Białorusi patrz: Беявец 2016, с. 334-339, 373-374.

¹¹ Prospekcje z zastosowaniem wykrywacza metali były prowadzone w latach 2018-2020 z udziałem członków soligorsko-słuckiego oddziału Białoruskiego Ochotniczego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Historii i Kultury, którym chciałbym szczerze podziękować za tę owocną współpracę.

Ryc. 8. Horka st. 1. Obiekty 3, 4, 5. Wszystkie zabytki wykonano z gliny. Rys. V. Beliaevs

lasostepowym oraz stepowym Europy Wschodniej i są datowane od wczesnej epoki żelaza po VII wiek (Миносян 1978, с. 79).

Nie ma waloru datownika rzymski denar Lucjusza Werusa (161-169), bity w 166 roku (ryc. 10: 1)¹²: srebrne monety Imperium Rzymskiego pozostawały

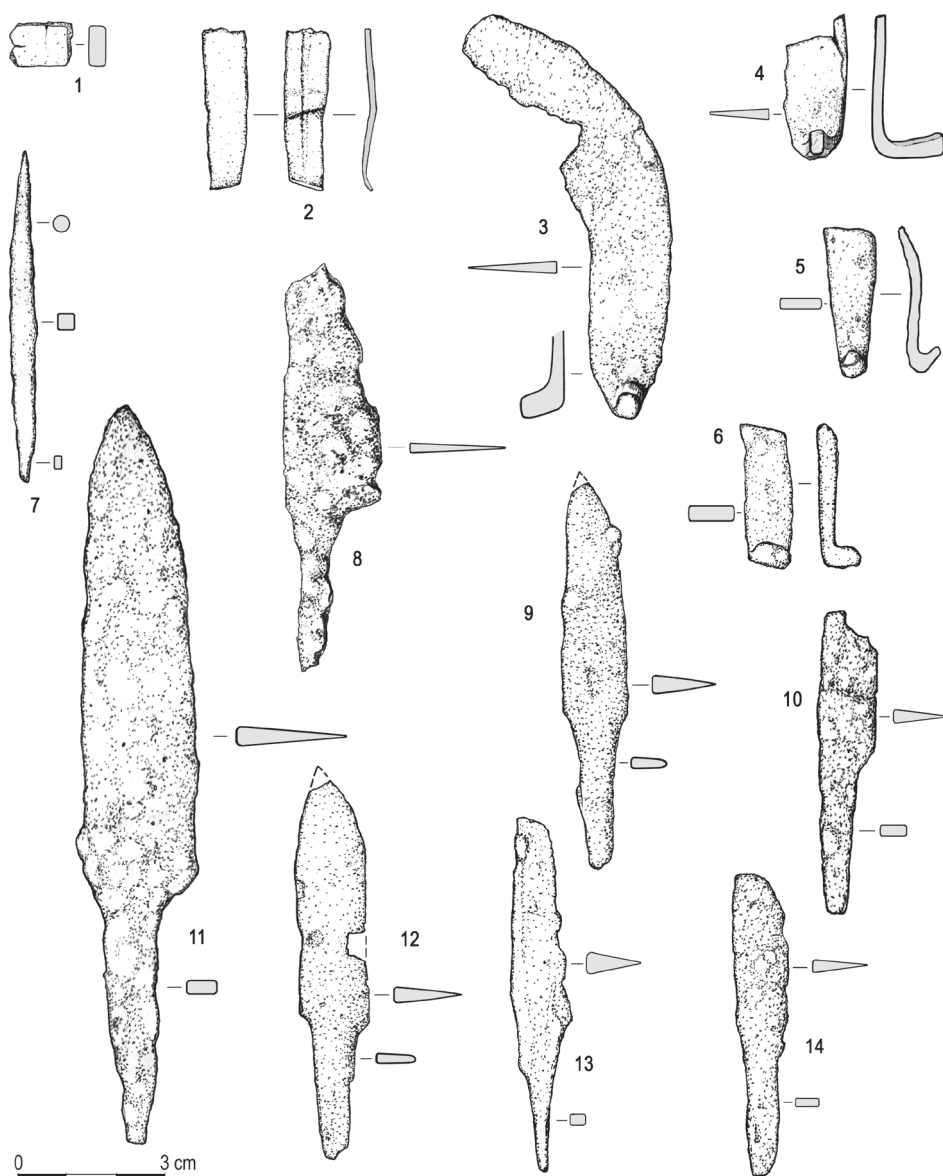
¹² Typ RIC 561. Wyznaczenie mgr. V. Sidarovicha.

w użyciu w Barbaricum po okres wędrówek ludów łącznie¹³. Nie da się także ustalić pewniejszego datowania dużej części ozdób i detali stroju, przede wszystkim najprostszych blaszanych ozdób, których datowanie możemy umieścić zaledwie w ramach okresu rzymskiego i początków średniowiecza (ryc. 10: 6-8). Fragment pochewki fibuli 1. serii VI grupy O. Almgrena (ryc. 10: 11) i sprężynę masywniejszej zapinki, być może również kuszowatej (ryc. 10: 10), możemy osadzić zaledwie w przedziale młodszego okresu rzymskiego i wędrówek ludów. Nie są mi znane ściśle analogie do odkrytej w Horce żelaznej końcówki pasa (ryc. 10: 9). Z ostrożnością sugerowałbym jednak jej datowanie na okres wędrówek ludów i początku średniowiecza. Jako pewną analogię można przytoczyć tu nieliczną serię końcówek pasa z V wieku, znanych z Gotlandii, Estonii i północnej Białorusi: z długimi trzpieniami z półkulistymi lub łyżeczkowanymi pogrubieniami na końcu, cechujących się jednak płytką innego, prostokątnego kształtu (Quast 2005, S. 262, Abb. 15; Kazanki 2013, pp. 161-162, Fig. 6: 1-5).

Po „odcięciu” tych mało informatywnych lub niepewnych pod względem datowania znalezisk otrzymujemy jednak grupę zabytków, które wyraźnie wyznaczają dwa przedziały chronologiczne: starszy i początki młodszego okresu rzymskiego oraz koniec okresu wpływów rzymskich i okres wędrówek ludów / początek wczesnego średniowiecza.

Starszy i początki młodszego okresu rzymskiego. Dolne datowanie tego horyzontu wyznacza cała i fragmentarycznie zachowana zapinka typu 61 oraz nóżka fibuli pruskiej serii III grupy O. Almgrena (ryc. 10: 3-5). W europejskim Barbaricum zapinki typów A.57-61 są uznawane za podstawowe interregionalne wyznaczniki stadiów B_{2a} i B_{2b} starszego okresu rzymskiego (Godłowski 1994, S. 481; Andrzejowski 2001, s. 61; Mączyńska 2011, S. 25). We wschodniej strefie kultury przeworskiej najpóźniejsze okazy fibul A.61 pozostawały w użyciu do końca fazy B₂ (Andrzejowski 2001, s. 62). Jeszcze dłużej zapinki serii pruskiej były używane w zachodniobałtyjskim kręgu kulturowym i na Litwie – po fazę B₂/C₁ łącznie (Nowakowski 1998, S. 46; Michalbertas 1998, S. 427; Chylińska-Früboes 2017). We wschodnioeuropejskiej strefie leśnej występują rzadziej i są znane między innymi w kontekście stanowisk horyzontu postzarubinieckiego (Обломский 2010a, с. 26, Рис. 21: 2, Рис. 24: 16, Рис. 26: 4; 2010b, с. 62, Рис. 146: 14; Башкатов и Терпиловский 2010, с. 38, Рис. 86: 16). W Białorusi obecnie znanych jest ponad 20 egzemplarzy oczkowatych fibul serii pruskiej. Pochodzą przeważnie ze stanowisk kultury przeworskiej w dorzeczu Bugu oraz z zasięgu stanowisk postzarubinieckich w międzyrzeczu Bugu, Niemna i Prypeci (Beljavec 2016, s. 57, 63, ryc. 1: a). Jeden z fragmentów zapinki oczkowatej z Horki (ryc. 10: 5) jest argumentem ku lokalnej produkcji fibul pruskiej serii

¹³ Najpóźniejszy ze znanych na terenie Białorusi skarbów z rzymskimi denarami pochodzi z faz D₂ lub D₂-D₃ okresu wędrówek ludów (Белявец і Сідаровіч 2018).

Ryc. 9. Horka st. 1. Luźne znaleziska. 1, 2 – stopy miedzi, 3-14 – żelazo. Rys. V. Beliaevs

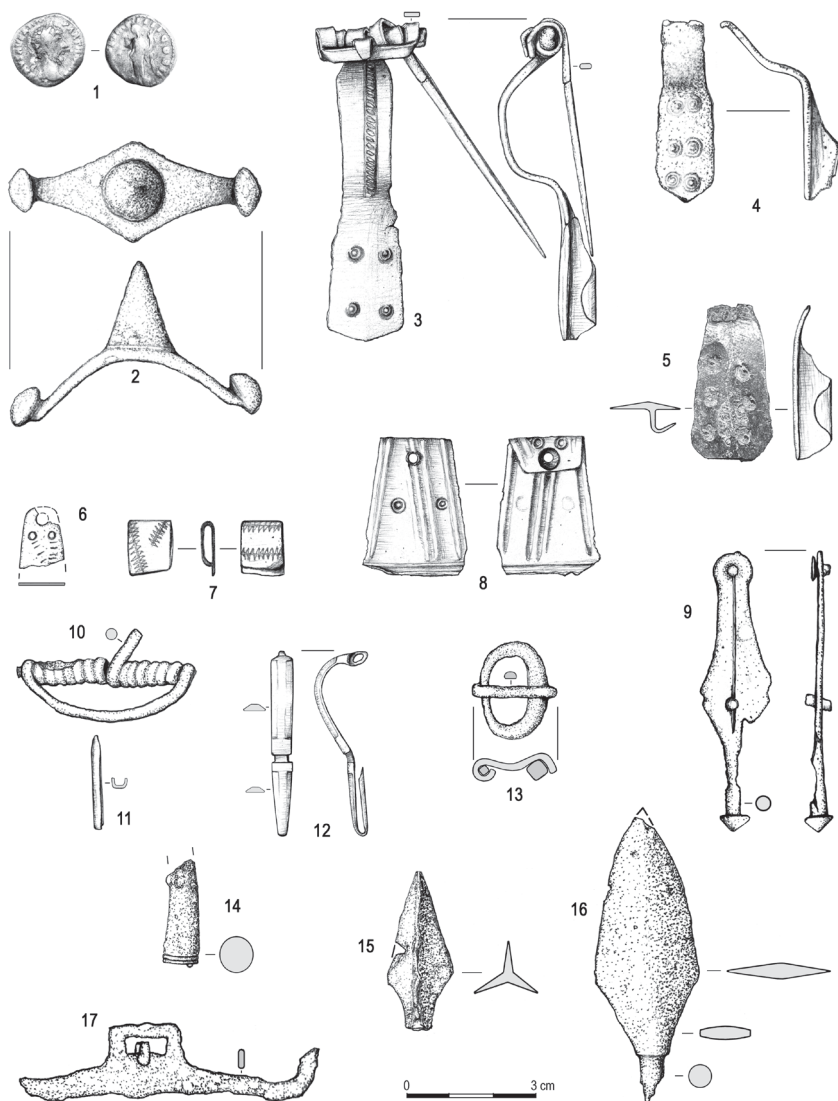
w tej części Barbaricum¹⁴. Prawdopodobnie stanowi odpad produkcyjny: nie nosi śladów finałowej obróbki i dalszego używania tej zapinki. W miejscach, gdzie na nóżkach fibul serii pruskiej umieszczano ozdobne koncentryczne oczka, widzimy bezkształtne wgłębienia, powstałe w wyniku defektu odlewniczego¹⁵. Od góry są widoczne ścięcia, nierówne i niedbale wykonane, oraz ślady obróbki pilnikiem, które miały nadać nóżce przysadzisty daszkowaty kształt. Ta operacja jednak nie została ukończona.

Z horyzontem starszego okresu rzymskiego należy także łączyć żelazną ostrogę typu E.5 wg E. Ginalskiego (ryc. 10: 2). Te ostrogi w kulturze przeworskiej są datowane przeważnie na fazę B₂/C₁, chociaż pojawiają się już w późnym stadium fazy B₂ i pozostają w użyciu w fazie C_{1a} (Ginalski 1991, s. 63). Bliskie ramy chronologiczne dla ostróg G.E-5, odlewanych ze stopów miedzi, ustala się w kulturze wielbarskiej, zachodniobałtyjskim kręgu kulturowym i na terenie Litwy (Nowakowski 1996, S. 57; Michelbertas 2000, S. 288-289; Kontny i Natuniewicz-Sekuła 2013, p. 14). Pojedyncze żelazne ostrogi nawiązujące do typu E.5 są znane we wczesnym horyzoncie kijowskiej kultury (Обломский 2002, с. 17, Рис. 23: 9). A jednak we wschodnioeuropejskiej strefie leśnej ostrogi tego kształtu (określane jako typ I wg O.A. Radjusza) przeważnie odlewano ze stopów miedzi i często zdobiono także w technice emalii żłobkowych (Радюш 2013, с. 55-57, Рис. 1: a, Рис. 2). Żelazną ostrogę Horki należy więc ujmować jako kolejne świadectwo kontaktów z osadnictwem kultury przeworskiej.

Schyłek okresu rzymskiego, okres wędrówek ludów/początki średniowiecza. Za typologicznie najwcześniejszy zabytek wydzielony w tej chronologicznej grupie należy uznać fragmentarycznie zachowaną fibulę grupy VI O. Almgrena z charakterystycznym taśmowatym kabłąkiem – typu A.162 lub A.172 (ryc. 10: 12). Takie zapinki są upowszechnione w całym Barbaricum, a w sąsiedztwie Polesia Prypeckiego najszerzej występują w kulturach kręgu gockiego. W kulturze wielbarskiej zapinki A.172 z szerokim kabłąkiem są uznawane za charakterystyczne dla faz C₃ i D₁ (Schuster 2004, S. 88-91; Szter, Wiśniewska i Woźniak 2018; Mączyńska 2019). Podobne, stylistycznie późne fibule typu A.162 z szerokim taśmowatym kabłąkiem mają mniej wyraźną pozycję chronologiczną z powodu nieostrej defini-

¹⁴ Hipoteza o wyrobie naśladownictw zapinek pruskiej serii we wschodnioeuropejskiej strefie leśnej została wysunięta przez J. Andrzejowskiego (1999, s. 33). Przypuszczenie o tym, że lokalne centrum wyrobu tych ostatnich istniało także na ziemiach Litwy, znalazło poparcie w wynikach badań specjalistycznych (Michelbertas 1998, S. 427; Bliujienė et al. 2020).

¹⁵ Badania specjalistyczne wykazały, że oczkowaty ornament na fibulach serii pruskiej często był nie tylko wybijany puncą, lecz także odlewany – czyli „oczka” rzeźbiono już na woskowym modelu (Bliujienė et al. 2020, p. 212, Fig. 12). Defekt, który obserwujemy na omawianym ułamku zapinki z Horki, mógł być spowodowany kilkoma naruszeniami procesu odlewniczego lub ich połączeniem: a) uszkodzeniem woskowego modelu w trakcie tworzenia formy; b) niewłaściwą temperaturą odlewania – w momencie wiania do formy stop mógł być za zimny, czyli niedostatecznie plastyczny; c) w trakcie wypełnienia formy w miejscu oczek mogły utworzyć się pęcherze powietrza, wobec czego drobne detale, wyznaczone na modelu woskowym, nie ukształtowały się.

Ryc. 10. Horka st. 1. Znaleźiska luźne. 1 – srebro, 2, 9, 13, 15-17 – żelazo; inne – stopy miedzi. Numeracja odpowiada numerom podanym na ryc. 2. Rys. V. Beliaevs

cji w tej jednostce kulturowej faz C_2 , C_3 i D. Aczkolwiek są znane tu w zespołach pewnie datowanych na schyłek okresu rzymskiego i początku wędrówek ludów (Mączyńska 2019, s. 54-58, ryc. 6: 5, ryc. 10: 4; Wozniak 2023, s. 36-37 – tam szersza literatura). W kulturze czerniachowskiej fibule A.162 o podobnym kształcie, odmiany Б2Д według J.L. Gorochońskiego, występują przeważnie w fazie III –

około lat 330-380 (Гороховский 1988, с. 35, 44). Takie fibule są dość licznie notowane także w późnym horyzoncie kultury kijowskiej (Обломский 2002, Рис. 34: 13, Рис. 41: 13, Рис. 43: 24, Рис. 77: 16; Терпиловский 2004, Рис. 61: 2-4, Рис. 62: 16; Лопатин и Фурасьев 2007, Рис. 26: 1, 2, Рис. 29: 8; Дубицкая 2023, Рис. 84: 6, 9, 10). Podobne zapinki, odkryte na osadzie Vostraŭ (białorus. Востраў) na Polesiu Prypeckim (mapa 1: 4) i w Bernasziwce (ukr. Бернашівка) w górnym biegu Dniestru, także służą za jeden z argumentów ku datowaniu wcześniejszej fazy kultury praskiej na przełom późnego okresu rzymskiego i okresu wędrówek ludów (Гавритухин 2005, с. 405, Рис. 1: 4, Рис. 2: 13).

W przedziale faz C₃-D należy umieścić żelazną sprzączkę z owalną pogrubioną, kwadratową w przekroju ramą – typu H.11 wg R. Madydy-Legutko, lub B.2a wg J.L. Gorochowskiego (ryc. 10: 13) (Madyda-Legutko 1986, S. 63-66, Tab. 8; Гороховский 1988, с. 35, 44). W środkowym Polesiu sprzączkę typu H.11 zanotowano w grobie kultury praskiej, odkrytym około wsi M. Maliešaŭ (białorus. М. Малешаў) (mapa 1: 5) (Бяліцкая, Байкоўская і Харытановіч 2019a, с. 557-560, Мал. 3: 1). W górnym biegu Dniepru tego typu sprzączki występują zarówno w późnym horyzoncie kultury kijowskiej, jak i we wcześniejszej fazie kultury kołoczyńskiej (patrz: Дубицкая 2023, с. 200-201, Рис. 70: 6, 10, 14, 16).

Wreszcie część znalezisk luźnych z Horki należy datować nie wcześniej niż od początku okresu wędrówek ludów: żelazny trójskrzydłkowy grot starzały (ryc. 10: 15), fragment bransolety ze stopu miedzi (ryc. 10: 14) oraz żelazne okucie sakiewki (ryc. 10: 17).

Ścisłe nawiązujące do znaleziska z Horki (ryc. 10: 15), trójskrzydłkowe groty strzał z romboidalnym liściem, których maksymalna szerokość przypada poniżej połowy długości, typu 3B wg I.P. Zasięckiej, są charakterystyczne dla uzbrojenia nomadów Eurazji „okresu huńskiego” (końca IV – połowy V wieku) (Засецкая 1983, с. 3; 1994, с. 39). W dorzeczu Dunaju, na Krymie i północnym Kaukazie tego typu groty stosowano i później – po pierwszą połowę VI wieku włącznie (Казанский 2015, с. 63-65; 2020, Рис. 14: 60, 63-65, Рис. 23: 5). Nieduże trójskrzydłkowe romboidalne groty strzał różnych odmian stały się integralnym elementem uzbrojenia, który upowszechnił się w polietnicznym środowisku barbarzyńskiej Europy na ogromnej przestrzeni – od północnego wybrzeża Morza Czarnego po południową Skandynawię. Znaleziska tych grotów we wschodnioeuropejskiej strefie leśnej i regionie nadbałtyckim są interpretowane jako ślady licznych militarnych starć, które miały tu miejsce w okresie kryzysu państwa huńskiego w połowie V wieku i trwały przez całą pierwszą połowę VI wieku (patrz: Bitner-Wróblewska i Kontny 2006; Казанский 2015, с. 63-65; Кренке et al. 2021, с. 113-114). W materiałach kultur kołoczyńskiej, pieńkowskiej i praskiej groty typu Z.3 są uznawane za wcześniejsze, nawiązywane raczej do „okresu huńskiego” (Казанский 2015, с. 63, Рис. 10: 1,2,29, Рис. 11: 7, Рис. 18: 1-7, 9-11).

Z ostrożnością w podobnym przedziale chronologicznym można rozpatrywać także drugi odkryty w Horce grot strzały – masywny, z liściowatym piórem (ryc. 10: 16).

Jest on zdecydowanie mniej charakterystyczny niż omawiany wyżej grot trójskrzydłowy. Tym niemniej podobne okazy, określane jako typy 9 i 11 wg I.P. Zasięckiej, są znane w uzbrojeniu nadczarnomorskich nomadów „okresu huńskiego”, a w środkowym dorzeczu Dunaju współwystępowania grotów obydwóch tych form dowodzą groby 2/IV z Singodunum i Blučina-Gazavy, datowane na fazę D₂ – około drugiej ćwierci V wieku (Засецкая 1983, c. 73, 78-81; Ivanišević i Kazanski 2007, pp. 122-124, Fig. 5: 36-45; Tejral 2015, S. 177, 189, Abb. 39: 4-11, Abb. 42). Dość bliskie odpowiedniki możemy dostrzec także wśród grotów strzał z „wczesnosłowiańskich” kultur V-VII wieku (Казанский 2015, c. 59-61, Рис. 9: 24, 25, 27, 35).

Na okres wędrówek ludów należy datować także fragment nadtopionej bransolety z pogrubionymi końcami, które zdobią dwa cienkie równoległe rowki (ryc. 10: 14). Bransolety tej odmiany, srebrne i ze stopów miedzi, upowszechniają się w fazie D₂/D₃ (około lat 440-460/470) w środkowym dorzeczu Dunaju – na stanowiskach, wiązanych z Gotami i Gepidami (Tejral 1988, S. 273-286, Abb. 31: 8,12, Abb. 32: 6, Abb. 43: 2; 2007, S. 86-96, Abb. 18: 2,3, Abb. 22: 2,4). Od drugiej połowy V wieku nawiązujące do nich bransolety są znane w germańskim środowisku kulturowym zarówno w dorzeczu Dunaju, jak i w północnych Włoszech, a na cmentarzyskach Gotów na południowym Krymie były używane po początek VII wieku (Айбабин и Хайрединова 2017, c. 156, Рис. 84: 21, 23, Рис. 98: 2, 3, Рис. 101: 6,7, Рис. 170: 7, ryc. 172: 14 – tam dalsza literatura). Na Polesiu został odkryty jeszcze jeden podobny egzemplarz, który pochodzi z osady w Mierčycach st. 2 (mapa 1: 6), gdzie wystąpiły materiały zarówno kultury wielbarskiej, jak i praskiej (Белевец 2017, c. 253, Рис. 2: 16).

Z germańskim środowiskiem kulturowym okresu wędrówek ludów i początku średniowiecza jest wyraźnie związane jeszcze jedno znalezisko z Horki – w postaci wąskiej żelaznej płytki z zawiniętymi ku górze ramionami. W jej środkowej części mieści się wycięta prostokątna ramka ze szczątkowo zachowanym jęczyzkiem do spinania rzemyka (ryc. 10: 17). Najczęściej takie zabytki są uznawane za żelazne okucie sakiewek, ale domniemuje się również, że jakaś część z nich mogła być używana jako krzesiwa bądź łączyły obydwie te funkcje (patrz: Елинкова 2015, c. 140; Vrielynck i Dumont 2019). We wczesnej kulturze merowińskiej, przeważnie w dorzeczu Renu i górnym biegu Dunaju, około lat 440/450-560/570, były upowszechnione bardziej masywne prostokątne żelazne okucia lub podobne do znaleziska z Horki formy, które jednak posiadają ruchomą okrągłą sprzączkę (Legoux, Périn i Vallet 2009, Tab. 1: 331; Rau 2010, S. 403-407; Vrielynck i Dumont 2019, p. 4-12, Fig. 4: T1, T4, Fig. 10, Fig. 19: B3 – tam szersza literatura). Ścisłe analogie do okucia z Horki (wąskie, z zagiętymi końcówkami i wyciętą prostokątną ramą, nieornamentowane) występują przede wszystkim w środkowym i dolnym biegu Dunaju i na Bałkanach, gdzie ich datowanie ustala się od początku V po połowę VI wieku (Straub 2001, S. 308-309, Abb. 5: 3-5; Станев 2012, c. 236-242, Обр. 87: 3, 4, Обр. 88, Карта 25; Трайкова 2017, c. 78-79, Таб. 49: 425, 427, 428: Typ V: Kat. Nr 425-428). Na Krymie takie okucia sakiewek prawdopodobnie

pojawiają się nieco później – bliżej końca V wieku – i pozostają w użyciu przez cały VI wiek (Айбабин і Хайрединова 2017, с. 153, Рис. 90: 15, Рис. 123: 2, 7).

Resumując prezentowane wyżej obserwacje, na osadzie w Horce należy wydzielić dwie podstawowe fazy rozwojowe: synchronizującą się ze starszym i początkiem młodszego okresu rzymskiego w przedziale faz B_2 - B_2/C_1 - C_{1a} – czyli około lat 80-200/220 (ryc. 11/A: 1-3), oraz drugą, która może być wyznaczona na fazy C_3 -D i początki średniowiecza – od około lat 300/330 po połowę bądź cały VI wiek (ryc. 11/A: 4-8). Korelując te chronologiczne dane z przedstawionym wyżej kulturowym wyznaczeniem materiałów o charakterze „masowym”, pierwszą fazę należy łączyć z horyzontem postzarubinieckim. Z kolei druga faza, tak ostro rysująca się na podstawie datowników, w materiałach ceramicznych odbija się niewyraźnie. Z pewnością do tego horyzontu należy dopasować nieliczne fragmenty garnków kultury praskiej. Zważywszy jednak na brak całych form naczyń, a także ogólne, wciąż słabe rozeznanie kultury materialnej „przedpraskiego” osadnictwa Polesia, nie można wykluczyć, że w tym horyzoncie mamy do czynienia również z materiałami schyłku kultury kijowskiej (w fazie C_3 lub w interwale C_3 - D_1 ?).

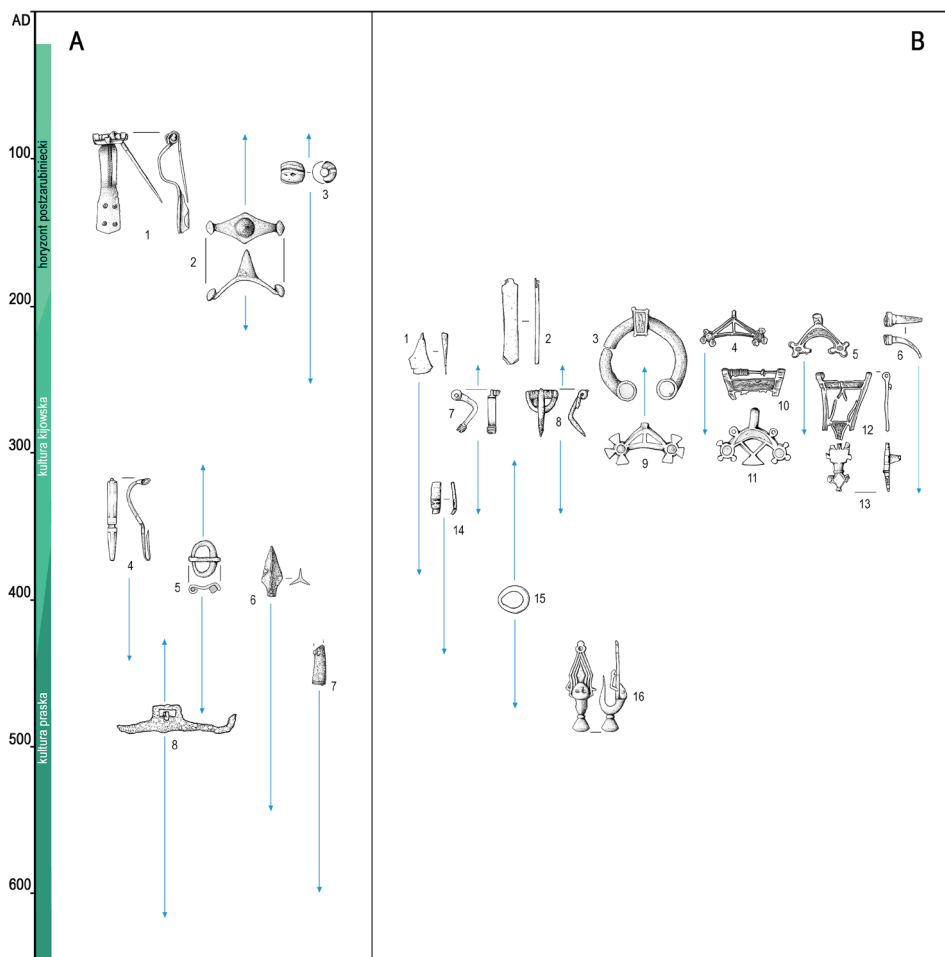
Podsumowanie

Zestawienie datowników, uzyskanych na osadach w Horce i Jaskavičach pozwala na wysunięcie następujących wniosków:

1. W rozwoju mikroregionu osadniczego nad dolnym biegiem Moračy rysuje się wyraźny przełom na początku młodszego okresu rzymskiego: stanowisko w Horce jest reprezentatywne dla horyzontu postzarubinieckiego (ryc. 11/A: 1-3), natomiast osada w Jaskavičach – dla kultury kijowskiej (ryc. 11/B: 1-13). W tym miejscu należy wyraźnie podkreślić cezurę III wieku dla osady w Horce – nie stwierdzono tu materiałów, datowanych na „klasyczny” okres rozwoju kijowskiej kultury. W wyraźny sposób ilustruje to brak przedmiotów z emaliami komórkowymi, które licznie występują w Jaskavičach (ryc. 11/B: 3-5, 9-13). Ten przełom w rozwoju kulturowym podkreśla zmiana lokacji – osada w Jaskavičach powstaje wraz ze schyłkiem postzarubinieckiego osiedla w Horce. Przemianę obserwujemy także w lokowaniu tych założeń w krajobrazie. Na przełomie II/III wieku zamiast małej, prawie odizolowanej pod względem środowiskowym osady w Horce, na przeciwnym brzegu rzeki powstaje bardziej rozległe założenie w Jaskavičach.

2. Na obu stanowiskach mamy do czynienia z horyzontem okresu wędrówek ludów i początków średniowiecza (ryc. 11/A: 6-8, 11/B: 16). Zarówno w Horce, jak i w Jaskavičach należy je łączyć ze stosunkowo nielicznymi tu fragmentami naczyń kultury praskiej.

3. Na tych obu stanowiskach dysponujemy także datownikami, które wyznaczają dość nieprecyzyjny przedział u schyłku okresu rzymskiego i na początku wędrówek ludów (ryc. 11/A: 4,5; 11/B: 14,15). W tym momencie nie można stwier-

Ryc. 11. Zestawienie dobrze datujących zabytków z osad Horka st. 1 (A) i Jaskavičy st. 1 (B)

dzić, czy materiały z przełomu IV/V wieku mogą być spostrzegane jako należące do późnego horyzontu kultury kijowskiej, czy już do początków rozwoju kultury praskiej.

Powyższe obserwacje są obarczone wciąż bardzo skromną skalą badań na północnych skrajach Polesia Prypeckiego. Tym niemniej ślady rozwoju kulturowego, który prezentują osady w Horce i Jaskavičach, możemy dostrzec także na położonej w 6 km na północ osadzie Doŭgaje st. 6 (białorus. Доўгае) (mapa 1: 3). Podobnie jak w Jaskavičach, w okresie rzymskim funkcjonuje tu stanowisko kultury kijowskiej, a później (w VII w.?) powstaje osada praskiej kultury (Kacюk 2020).

W warunkach ekstensywnego rolnictwa, które panowało w pierwszej połowie I tysiąclecia we wschodnioeuropejskiej strefie leśnej, permanentna zmiana lokalizacji osad była gospodarczą koniecznością. Rytm kulturowego rozwoju, który został zrekonstruowany dla stanowisk omawianego mikroregionu, charakteryzuje ówczesne społeczności zamieszkujące całe górne i środkowe dorzecze Dniepru. Wszędzie tu około połowy I wieku małe osady horyzontu postzarubinieckiego z reguły powstają na surowym korzeniu oraz w specyficznym środowisku przyrodniczo-krajobrazowym: na wzniesieniach na błoniach lub przy strefach zalewowych – w otoczeniu lekkich, piaszczystych gleb uprawnych. Ten charakterystyczny system osadniczy w dużej mierze wiąże się z klimatycznymi zmianami początku I wieku (Обломский, Терпиловский и Петраускас 1990, с. 3-6, 36-39; Терпиловский 2004, с. 21-22, 74, 91-92; Обломский 2010с, с. 14-15). Około przełomu II/III wieku na podłożu rozproszonych grup postzarubinieckiego horyzontu ma miejsce krystalizacja kultury kijowskiej. Wówczas jej osadnictwo przenosi się do mniej odizolowanych stref krajobrazowych, zajmując przeważnie większe odcinki 1 i 2 teras rzecznych (Терпиловский 2004, с. 51, 74-76; Обломский 2007а, с. 11-12; 2007b, с. 50-54). Z początkiem okresu wędrówek ludów ta ludność stopniowo przemieszcza się na południe i południowy zachód w stronę strefy lasostepowej opuszczanej przez osadnictwo kultury czerniachowskiej, a także rozprzestrzenia swoje siedziby w strefie leśnej, przeważnie na północy – nad górnym Dnieprem i w międzyrzeczu Dniepru i Dźwiny. W odniesieniu do przełomu okresu rzymskiego i wędrówek ludów badacze podkreślają trudność stawiania ostrych definicji kulturowych: wówczas mamy do czynienia z transformacją kultury społeczności „późnokijowskich”, które nabywają dystynktywne cechy kultur „wczesnosłowiańskich” – kołoczyńskiej i pieńkowskiej (Обломский 2002, с. 69-80, 89-92; Терпиловский 2004, с. 60-67). W tym horyzoncie zaledwie mała część „starych” osad kultury kijowskiej była używana w dalszym ciągu. Bliżej Polesia Prypeckiego taki przykład dostarcza rozległy, zbadany na przestrzeni ponad 22 000 m² kompleks osadniczy w Tajmanawie (białorus. Тайманава) nad górnym Dnieprem: daje się tu zaobserwować płynna transformacja kultury kijowskiej do kołoczyńskiej (Гавритухин, Лопатин и Обломский 2004, с. 40-44).

Możliwość podobnego ewolucyjnego rozwoju kultury praskiej ze stanowisk „późnokijowskich” przypuszcza się w okolicach Kijowa i na stanowiskach Polesia Żytomierskiego (Терпиловский 2004, с. 68-69; por. Гавритухин 2005, с. 434-443; 2009, с. 12). Н.М. Bialickaja dostrzega taką kulturową transformację na przykładzie szeregu osad badanych przez nią w białoruskiej części środkowego Polesia (Бяліцкая 2011; 2016, с. 456-481, 491-498; Бяліцкая, Байкоўская і Харытановіч 2019b). Przypadki ścisłego datowania zespołów zwartych, które przekonująco dokumentowałyby taki rozwój, są nadal rzadkie, zmuszając do zachowania ostrożności. Na szeregu poleskich osad kultury praskiej materiały horyzontu postzarubinieckiego i kultury kijowskiej wstępują mniej wyraźnie – w postaci pojedynczych obiektów i zabytków ruchomych (Вєрєй 2008, с. 243-244; Вєрєй

2011; Касюк 2016; Белявец і Вяргей 2020, с. 173-174). Generalnie rzecz biorąc, w okresie wędrowek ludów i początkach średniowiecza na południu Białorusi, jak też w całym kręgu „wczesnosłowiańskich” kultur należy liczyć się ze znaczącą przemianą systemu osadniczego – prawdopodobnie większość osad kultury praskiej powstaje tu również na surowym korzeniu.

Przykład stanowisk w Horce i Jaskavičach demonstruje nieprzerwany rozwój osadniczy nad dolnym biegiem Moračy od ostatnich dziesięcioleci I po V-VI wiek: horyzontu postzarubinieckiego, kultury kijowskiej i praskiej. Stan badań – skromna skala wykopalisk, brak wyraźniej serii naczyń różnych jednostek kulturowych, a także liczniej zbadanych domostw wszystkich trzech etapów rozwojowych – nie pozwala stwierdzić, czy mamy tu do czynienia z ewolucją kultury tej samej ludności. Tym niemniej prezentowane mikroregionalne badania potwierdzają obecność stanowisk okresów rzymskiego i wędrowek ludów na całym Polesiu, które przestaje już być „białą plamą”. Stwierdzony rytm zmian kulturowych w dorzeczu Prypeci jest zbieżny z tym, który rekonstruuje się w całym kręgu kultur „wczesnosłowiańskiej” linii rozwojowej w V-VII wieku. Prezentowane wyniki mikroregionalnych badań nad Moračą dostarczają zatem kolejnych argumentów dla poparcia hipotezy o tym, że w I-V wieku Polesie Prypeckie można wiązać z genezą kultury praskiej.

Konflikt interesów: Autor deklaruje brak konfliktu interesów.

Wkład autorów: Autor przyjmuje na siebie wyłączną odpowiedzialność z tytułu: przygotowania koncepcji badawczej dzieła i sposobu jego przedstawienia (opracowania metodyki), zebrania i analizy danych, interpretacji wniosków, a także zredagowania wersji ostatecznej rękopisu.

Bibliografia

- Andrzejowski J. 1999, *Hryniewicze Wielkie – cmentarzysko z pogranicza dwóch światów*, w: J. Andrzejowski (red.), *Comhlan: studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane T. Dąbrowskiej w 65 rocznicę urodzin*, Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, s. 17-60.
- 2001, *Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji*, „Wiadomości Archeologiczne”, 54, s. 59-87.
- Beljavec V. 2016, *Zapinki grup III i IV O. Almgrena na Białorusi*, „Światowit” Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages 17, s. 52-88.
- Bitner-Wróblewska A., Kontny B. 2006, *Controversy about three-leaf arrowheads from Lithuania*, „Archeologia Lituana”, 7, pp. 104-122.
- Bluijnen A., Petrauskas G., Bagdzevičienė J., Suzdalev S. i Babenskas E. 2020, *Early Roman Iron Age Jewellery in the Northern Barbaricum: Between Stylistic and Technological Simplicity and Luxury*, w: M.R. Galán, R.S. Bard (eds.), *Studies in archaeometry*. Proceedings of the archaeometry symposium at NORM 2019, June 16-19, Portland, Oregon, Portland State University, Oxford, pp. 175-217.
- Chilińska-Frühboes A. 2017, *Zapinki oczkowane serii pruskiej z terenu kultury Dollkeim-Kovrovo*, „Wiadomości Archeologiczne”, 68, s. 45-106.
- Ginalski J. 1991, *Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna*, „Przegląd Archeologiczny”, 38, s. 53-84.

- Godłowski K. 1994, *Fibel und Fibeltracht. G. Vorrömische Eisenzeit und Römische Kaiserzeit in östlichen Mitteleuropa und Osteuropa*, „Reallexikon der Germanischen Altertumskunden” 8, Berlin–New York, pp. 478–496.
- Ivanišević M. i Kazanski M. 2007, *Vujadin Nouvelle nécropole des Grandes Migrations de Singidunum*, „Starinar” 57, pp. 113–135.
- Kazanski M. 2013, *Water Routes from the Baltic to the Black Sea and northern Barbaricum in the migration Period*, w: *Inter Ambo Maria. Northern barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*, Kristiansand–Simferopol, pp. 154–175.
- Kontny B. i Natuniewicz-Sekuła M. 2013, *Astonishing finds in a well-known site. Newly found spurs from Weklice (the Wielbark culture)*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae. From Studies on Ancient Arms and Armour Production Technology, Fasciculus”, 26, pp. 11–24.
- Legoux R., Périn P., Vallet F. 2009, *Chronologie normalisée du mobilier funéraire mérovingien entre Manche et Lorraine*, „Bulletin de liaison de l’Association Française d’Archéologie Mérovingienne”, 3.
- Madyda-Legutko R. 1986, *Die Gürtelschalen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, British Archaeological Reports, International Series 360, Oxford.
- Mączyńska M. 2011, *Der frühvölkerwanderungszeitliche Hortfund aus Łubiana, Kreis Kościerzyna (Pommern)*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, 90, S. 7–481.
- 2019, *Faza C3 w kulturze wielbarskiej – próba wyróżnienia*, „Wiadomości Archeologiczne”, 70, s. 43–63.
- Michelbertas M. 1998, *Die römischen Fibeln in den baltischen Staaten*, w: J. Kunow (red.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren*, „Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg”, 5, S. 425–432.
- 2000, *Die Bronzesporen der römischen Kaiserzeit in Litauen*, w: R. Madyda-Legutko, T. Bochnak (red.), *Superiores barbari. Księga ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński, S. 288–289.
- Nowakowski W. 1996, *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*, „Voröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg”, 10.
- 1998, *Die Funde der römischen Kaiserzeit und Fölkerwanderungszeit aus Mazuren*, „Museum für Vor- und Frühgeschichte Bestandskataloge”, 6.
- Quast D. 2005, *Ein skandinavisches Spathascheidenmundblech der völkerwanderungszeit aus Pikkjärve (Põlvamaa, Estland)*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, 51, S. 243–279.
- Rau A. 2010, *Die personengebundenen Gegenstände: Grabungen 1989–1999, Nydam Mose 1*, „Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter”, 72.
- Schuster J. 2004, *Untersuchungen zu den spätkaiserzeitlichen Fibelformen Almgren 185 und 172 und deren gegenseitigem Verhältnis*, „Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie”, 31, S. 85–102.
- Straub P. 2001, *Eiserne Taschenbügel in Grabern des 5. Jh. von Keszthely-Fenékpusztaw*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, 52, S. 303–318.
- Szter I., Wiśniewska A. i Woźniak M. 2018, *Zapinka Almgren 172 z Wąsosza, w powiecie grajewskim, na tle innych fibul tego typu z obszaru kultury wielbarskiej i zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego*, w: M. Karczewski, M. Hoffmann S. Wadyl (red.), „Materiały do Archeologii Warmii i Mazur”, 2, s. 153–192.
- Tejral J. 1988, *Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donauraum*, „Archaeologia Austriaca” 72, S. 223–304.
- 2007, *Das Hunnenreich und die Identitätsfragen der barbarischen „gentes“ im Mitteldonaauraum aus der Sicht der Archäologie*, „Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno”, 26, S. 55–119.
- 2015, *Spätantike Körperbestattungen mit Schwertbeigabe in römisch-barbarischen Grenzzonen Mitteleuropas und ihre Deutung*, w: T. Vida (red.), *Romania Gothica II. The Frontier World. Romans, Barbarians and Military Culture*, Budapest, S. 129–236.
- Tempelmann-Mączyńska M. 1986, *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, „Römisch-Germanische Forschungen”, 43.

- Vrielynck O., Dumont G. 2019, *Fermeirs et/ou briquets? Réflexions sur la typologie et la fonction de petits objets mérovingiens à partir de fouilles récentes en wallonie*, „Cahiers LandArc 2019”, 30.
- Woźniak M. 2023, *Kleszewo. Cmentarzysko kultur przeworskiej i wielbarskiej na północnym Mazowszu*, (Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Genima, X/2), Pruszków–Warszawa.
- Айбабин А.И. и Хайрединова Э.А. 2017, *Крымские готы страны Дори (середина III-VII в.)*, Симферополь: Антиква.
- Ахмедов И.Р., Обломский А.М. и Радюш О.А. 2015, *Брянский клад вещей с выемчатыми эмальями (предварительная публикация)*, „Российская археология”, 2015/2, с. 146-166.
- Башкатов Ю.Ю. и Терпиловский Р.В. 2010, *Позднелазубинецкие памятники Среднего поднепровья*, в: Гавригун И.О. и др. (ред.), *Позднелазубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I-II в. н.э.)*, (Раннеславянский мир, 12), Москва: ИА РАН, с. 36-44.
- Белевц В.Г. 2012, *Проблема выделения памятников позднелазубинецкого круга в Припятском Полесье*, в: А.Н. Наумов (ред.), *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов*, 3, Тула: Куликово Поле, с. 281-305.
- 2017, *Результаты разведочных работ на поселении Мерчицы 2 и перспективы изучения памятников римского времени и эпохи Великого переселения народов в Белорусском Полесье*, в: В.Е. Родинкова, О.С. Румянцев (ред.), *Европа от Латена до Средневековья: варварский мир и рождение славянских культур. К 60-летию А.М. Обломского*, (Раннеславянский мир, 19), Москва: ИА РАН, с. 179-191.
- 2020, *Бутероль из Яскович: к изучению эпохи Великого переселения народов в Припятском Полесье*, „Stratum plus”, 2020/4, с. 115-128.
- 2021, *Раскопки 2019 г. на селище римского времени и эпохи Великого переселения народов Ясковичи-1 в Припятском Полесье*, „Краткие сообщения Института Археологии”, 262, с. 58-78.
- Білінська Л.І., Білик В.М., Бугай О.М., Гопкало О.В., Гороховський Є.Л. і Дерев'яно О.М. 2021, *Нові надходження предметів кола східноєвропейських виїмчастих емалей у Сумському обласному краєзнавчому музеї (попереднє повідомлення)*, „Археологія і давня історія України”, 2021/3 (40), с. 225-242.
- Белявц В. 2016, *Стан і актуальні проблеми вивчення помнікаў постлазубінецкага гарызонту ў Беларускам Полессі*, в: О.Н. Левко, В.Г. Белевц (ред.), *Славяне на території Беларусі в дэгоударствены перыод*, 1, Минск: Беларуская Навука, с. 334-383.
- 2019, *Даследаванні на селішчы Яскавічы-1 у 2018 г.: да вивучэння помнікаў “перадпражскага” гарызонту на Беларускам Полессі*, „Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Гісторыя”, 2019/3, с. 110-145.
- Белявц В.Г. і Сідаровіч В.М. 2018, *Алекшыцкі манетна-рэчавы скарб эпохі Вялікага перасялення народаў*, „Банкаўскі веснік”, 2018/2 (655), с. 3-16.
- Белявц В.Г. і Вяргей В.С. 2020, *Матэрыялы жалезнага веку з селішча Петрыкаў-2*, в: А.М. Обломский (ред.), *История вещей – история и вещи. К 60-летию юбилею И.О. Гавригуна*, (Раннеславянский мир, 20), Москва: ИА РАН, с. 168-183.
- Бяліцкая Г.М. 2011, *Матэрыялы жытла 5 з паселішча Струга-1*, „Acta Archaeologica Albaruthenica”, 7, с. 51-67.
- 2016, *Проблемы вылучэння позлазубінецкіх комплексаў ў Прыпяцкім Полессі*, в: О.Н. Левко, В.Г. Белевц (ред.), *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период*, 1, Минск: Беларуская Навука, с. 451-503.
- 2019, *Адкрыццё паселішча каля в. Яскавічы Салігорскага раёна Мінскай вобласці. Даследаванні 2017 г.*, в: О.Н. Левко, В.Г. Белевц (ред.), *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период*, 1, Минск: Беларуская Навука, с. 561-573.
- Бяліцкая Г.М., Байкоўская А.А. і Харытановіч В.М. 2019а, *Могільнік каля вёскі Малы Малышаў Жыткавіцкага раёна Гомельскай вобласці*, в: О.Н. Левко, В.Г. Белевц (ред.), *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период*, 1, Минск: Беларуская Навука, с. 555-561.
- 2019б, *Паселішча каля вёскі Беражцы Жыткавіцкага раёна Гомельскай вобласці*, в: О.Н. Левко, В.Г. Белевц (ред.), *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период*, 1, Минск: Беларуская Навука, с. 514-555.

- Вергей В.С. 2008, *Белорусское Полесье в римский период и в начале эпохи Великого переселения народов*, в: А.Н. Наумов (ред.), *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов*, Тула: Куликово Поле, с. 238-256.
- Вяргей В.С. 2011, *Гарызонт жалезнага веку на паселішчы Снядзін-3 на рацэ Прыпяць*, „Acta Archaeologica Albaruthenica”, 7, с. 34-50.
- 2016, *Сучасны стан і праблемы даследавання пражскай культуры ў Беларусі*, в: О.Н. Левко, В.Г. Белевец (ред.), *Славяне на тэрыторыі Беларусі в догосударственный период*, 2, Минск: Беларуская Навука, с. 14-61.
- Гавритухин И.О. 1997, *Маленькие трапецевидные подвески с полоской из прессованных точек по нижнему краю*, „Гістарычна-археалагічны зборнік”, 12, с. 43-58.
- 2003, *Хронология пражской культуры Белорусского Полесья*, „Гістарычна-археалагічны зборнік”, 18, с. 23-138.
 - 2005, *Комплексы пражской культуры с датировочными вещами*, в: P. Kaczanowski, M. Parczewski (red.), *Archeologia o początkach Słowian*, Kraków: IAUJ, с. 403-461.
 - 2009, *Понятие пражской культуры*, „Археологические сообщения Государственного Эрмитажа”, 49, с. 7-25.
- Гавритухин И.О., Лопатин Н.В. и Обломский А.М. 2004, *Новые результаты изучения раннеславянских древностей лесного Поднепровья и Верхнего Подвинья (тезисы к концепции славянского этногенеза)*, в: А.А. Макушнікаў (ред.), *Славянский мир Полесья в древности и средневековье*, Гомель: ГДУ, с. 39-50.
- Гороховский Е.Л. 1988, *Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины*, в: В.Д. Баран, Д.Н. Козак, А.Т. Смиленко (ред.), *Древние славяне: труды V Международного Конгресса археологов – славистов*, 4, Киев: Наукова Думка, с. 34-46.
- Дубицкая Н.Н. 2023, *Древности Могилёвского и Гомельского Поднепровья в I-V вв.*, Минск: Беларуская Навука.
- Егорейченко А.А. 2005, *Культуры штрихованной керамики*, Минск: БГУ.
- Елинкова Д. 2015, *К изучению культуры с керамикой пражского типа на территории Моравии: формирование и особенности*, „Stratum plus”, 2015/5, с. 117-150.
- 2018, *К изучению женских украшений из могильника с трупосожжениями Пржитлуки культуры с керамикой пражского типа*, в: В.С. Синика, Р.А. Рабинович (ред.), *Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н.П. Тельнова*, Кишинев–Тирасполь, с. 389-407.
- Засецкая И.П. 1983, *Классификация наконечников гунской эпохи (конец IV-V вв. н.э.)*, в: А.С. Скрипкин (ред.), *История и культура сарматов*, Саратов, с. 70-84.
- 1994, *Культура кочевников южнорусских степей в гунскую эпоху (конец IV-V вв.)*, Санкт-Петербург: Эллипс.
- Ильютик А.В. 2016, *Абидня. Вещевой комплекс селища и могильника*, в: О.Н. Левко, В.Г. Белевец (ред.), *Славяне на тэрыторыі Беларусі в догосударственный период*, 1, Минск: Беларуская Навука, с. 198-246.
- Ильютик А.В. и Поболь Л.Д. 2005, *Пряслиця второй четверти I тыс. н.э. с селища Абидня*, „Матэрыялы па археалогіі Беларусі”, 9, с. 106-111.
- 2007, *Кераміка Абідні*, „Матэрыялы па археалогіі Беларусі”, 14, с. 18-36.
- Казанский М.М. 2015, *Вооружение и конское снаряжение славян V-VII вв.*, „Stratum plus”, 2015/5, с. 43-95.
- 2020, *Древности степных кочевников постгунского времени (середина V – середина VI в.) в Восточной Европе*, „Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии”, 25, с. 90-167.
- Касюк Е.Ф. 2016, *Раннеславянскія помнікі ў басейне ніжняй Прыпяці: стан і перспектывы даследаванняў*, в: В.В. Даніловіч і інш. (ред.), *Калінкавічы і Калінкавіцкі край*, Мінск: Беларуская Навука, с. 19-54.
- 2020, *Поселение Долгое-I на р. Случь в римское время и эпоху Великого переселения народов*, в: А.М. Обломский (ред.), *История вещей – история и вещи. К 60-летию юбилею И.О. Гавритухина*, (Раннеславянский мир, 20), Москва: ИА РАН, с. 221-240, 308, 309.

- Красноперов А.А. 2020, *Пластинчатые подвески из погребения 73 тураевского грунтового могильника*, „Томский журнал лингвистических и антропологических исследований”, 2020/3 (29), с. 128-141.
- Кренке Н.А., Казанский М.М., Лопатин Н.В., Ганичев К.А., Ершов И.Н., Ершова Е.Г., Модестов Ф.Э. и Раева В.А. 2021, *Городища Демидовка и Вязовеньки на Смоленщине: об иерархии, хронологии и культурной атрибуции*, „Российская археология”, 2021/1, с. 102-121.
- Лопатин Н.В. и Фурасьев А.Г. 2007, *Северные рубежи раннеславянского мира в III-V вв. н.э.*, (Раннеславянский мир, 8), Москва: ИА РАН.
- Миносян Р.С. 1978, *Классификация серпов Восточной Европы железного века и раннего Средневековья*, „Археологические сообщения Государственного Эрмитажа”, 19, с. 74-85.
- Обломский А.М. 1991, *Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I-V вв. н.э.*, Москва–Сумы.
- 2002, *Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III – первая половина V в.)*, (Раннеславянский мир, 5), Москва: Наука.
 - 2007а, *Территория, общие сведения о поселениях*, в: А.М. Обломский (ред.), *Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в. н.э.)*, (Раннеславянский мир, 10), Москва: ИА РАН, с. 10-12.
 - 2007б, *Киевская культура на фоне этнокультурных процессов в лесостепной зоне в III-V вв.*, в: А.М. Обломский (ред.), *Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в. н.э.)*, (Раннеславянский мир, 10), Москва: ИА РАН, с. 45-53.
 - 2010а, *Памятники типа Марьяновка бассейна Южного Буга*, в: А.М. Обломский (ред.), *Позднзарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I-II в. н.э.)*, (Раннеславянский мир, 12), Москва: ИА РАН, с. 16-35.
 - 2010б, *Памятники типа Почеп*, в: А.М. Обломский (ред.), *Позднзарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I-II в. н.э.)*, (Раннеславянский мир, 12), Москва: ИА РАН, с. 54-66.
 - 2010с, *Введение*, в: А.М. Обломский (ред.), *Позднзарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I-II в. н.э.)*, (Раннеславянский мир, 12), Москва: ИА РАН, с. 5-15.
- Обломский А.М. и Терпиловский Р.В. 1991, *Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры*, Москва: Наука.
- Обломский А.М., Терпиловский Р.В. и Петраускас О.В. 1990, *Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины*, Киев.
- Радюш О.А. 2013, *Элементы ваднической и дружинной культуры II-III вв. в Поднепровье*, „Stratum plus”, 2013/4, с. 51-73.
- Станев А. 2012, *Елементи на германския фибулен костюм на юг от Дунав*, София.
- Терпиловский Р.В. 2004, *Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н.э.* (Monumenta Studia Gothica, 3), Lublin: UMCS.
- Трайкова А. 2017, *Коланът южно от Долен Дунав – края на III – началото на VII в.*, Дисертации, 10. София: НАИМ при БАН.
- Aybabın A.I. i Khayredinova E.A. 2017, *Krymskiye goty strany Dori (seredina III-VII v.)*, Simferopol': Antikva.
- Akhmedov I.R., Oblomskiy A.M. i Radyush O.A. 2015, *Bryanskiy klad veshchey s vyemchatymi emalyami (predvaritel'naya publikatsiya)*, „Possiyskaya arkheologiya”, 2015/2, s. 146-166.
- Bashkatov YU.YU. i Terpilovskiy R.V. 2010, *Pozdnezarubineckiyey pamyatniki Srednego podneprov'ya*, v: Gavritukhin I.O. i dr. (red.), *Pozdnezarubineckiyey pamyatniki na territorii Ukrainy (vtoraya polovina I – II v. n.e.)*, (Ranneslavyanskiy mir, 12), Moskva: IA RAN, s. 36-44.
- Belevets V.G. 2012, *Problema vydeleniya pamyatnikov pozdnezarubineckogo kruga v Pripyatskom Poles'ye*, v: A.N. Naumov (red.), *Lesnaya i lesostepnaya zony Vostochnoy Yevropy v epokhi rimskikh vliyaniy i Velikogo pereseleniya narodov*, 3, Tula, s. 281-305.
- 2017, *Rezultaty razvedochnykh rabot na poselenii Merchitsy 2 i perspektivy izucheniya pamyatnikov rimskogo vremeni i epokhi Velikogo pereseleniya narodov v Belorusskom Poles'ye*, v: V.Ye. Rodinkova, O.S. Rummyantseva (red.), *Yevropa ot Latena do Srednevekov'ya: varvarskiy mir i rozhdeniye*

- slavyanskikh kul'tur: K 60-letiyu A.M. Oblomskogo, (Ranneslavyanskiy mir, 19), Moskva: IA RAN, s. 179-191.
- 2020, *Buterol' iz Yaskovich: k izucheniyu epokhi Velikogo pereseleniya narodov v Pripyatskom Poles'ye*, „Stratum plus”, 2020/4, s. 115-128.
 - 2021, *Raskopki 2019 g. na selishche rimskogo vremeni i epokhi Velikogo pereseleniya narodov Yaskovich-1 v Pripyatskom Poles'ye*, „Kratkiye soobshcheniya Instituta Arkheologii”, 262, s. 58-78.
- Bilys'ka L.I., Bilyk V.M., Buhay O.M., Hopkalo O.V., Horokhov's'kyi YE.L. i Derev'yanko O.M. 2021, *Novi nadkhodzhennya predmetiv kola skhidnoyevropeys'kykh vyyimchastykh emaley u Sums'komu oblasnomu kraysnavchomu muzei (poperednye povidomlennya)*, „Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy”, 2021/3 (40), s. 225-242.
- Bieliaviec V. 2016, *Stan i aktualnyja prabliemy vyvuchennia pomnikaŭ postzarubinieckaha haryzontu ŭ Bielaruskim Paliessi*, v: O.N. Levko, V.G. Belevets (red.), *Slavyane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyy period*, 1, Minsk: Bielarskaja Navuka, s. 334-383.
- 2019, *Dasliedavanni na sieliščy Jaskavičy-1 u 2018 h.: da vyvuchennia pomnikaŭ “pieradpražskaha” haryzontu na Bielaruskim Paliessi*, „Časopis Bielarskaha dziaŭžaŭna ŭniversiteta. Historyja”, 2019/3, s. 110-145.
- Bieliaviec V.H. i Sidarovič V.M. 2018, *Aliekšycki manietna-rečavy skarb epochi Vialikaha pierasialien-nia narodaŭ*, „Bankaŭski viesnik”, 2018/2 (655), s. 3-16.
- Bieliaviec V.H. i Viarhieŭ V.S. 2020, *Materyjaly žalieznaha vieku z sielišča Pietrykaŭ-2*, v: A.M. Oblom-skiy (red.), *Istoriya veshchey – istoriya i veshchi. K 60-letnemu yubileju I.O. Gavritukhina*, (Ran-neslavyanskiy mir, 20), Moskva: IA RAN, s. 168-183.
- Bialickaja H.M. 2011, *Materyjaly žytlja 5 z pasielišča Struha-1*, „Acta Archaeologica Albaruthenica”, 7, s. 51-67.
- 2016, *Prabliemy vylučennia poznazarubinieckich kompleksaŭ ŭ Prypiackim Paliessi*, v: O.N. Levko, V.G. Belevets (red.), *Slavyane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyy period*, 1, Minsk: Bielu-skaja Navuka, s. 451-503.
 - 2019, *Adkryccio pasielišča kalia v Jaskavičy Salihorskaha rajona Minskaj voblasti. Dasliedavanni 2017 h.*, v: O.N. Levko, V.G. Belevets (red.), *Slavyane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyy period*, 1, Minsk: Bielarskaja Navuka, s. 561-573.
- Bialickaja H.M., Bajkoŭskaja A.A. i Charytanovič V.M. 2019a, *Mohilnik kalia viosk Malj Maljšaŭ Žytkavickaha rajona Homiełskaj voblasti*, v: O.N. Levko, V.G. Belevets (red.), *Slavyane na territo-rii Belarusi v dogosudarstvennyy period*, 1, Minsk: Bielarskaja Navuka, s. 555-561.
- 2019b, *Pasielišča kalia viosk Bieražcy Žytkavickaha rajona Homiełskaj voblasti*, v: O.N. Levko, V.G. Belevets (red.), *Slavyane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyy period*, 1, Minsk: Bielu-skaja Navuka, s. 514-555.
- Vergey V.S. 2008, *Belorusskoye Poles'ye v rimskiy period i v nachale epokhi Velikogo pereseleniya na-rodov*, v: A.N. Naumov (red.), *Lesnaya i lesostepnaya zony Vostochnoy Yevropy v epokhi rimskikh vliyaniy i Velikogo pereseleniya narodov*, Tula: Kulikovo Pole, s. 238-256.
- Viarhieŭ V.S. 2011, *Haryzont žalieznaha vieku na pasieliščy Sniadzin-3 na race Prypiač*, „Acta Archaeo-logica Albaruthenica”, 7, s. 34-50.
- 2016, *Sučasny stan i prabliemy dasliedavannia pražskaj kul'tury ŭ Bielu-si*, v: O.N. Levko, V.G. Belevets (red.), *Slavyane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyy period*, 1, Minsk: Bielarskaja Navuka, s. 14-61.
- Gavritukhin I.O. 1997, *Malen'kiye trapetsiyevyidnyye podveski s poloskoy iz pressovannykh toček po nizhnemu krayu*, „Historyčna-archeialahičny zbornik”, 12, s. 43-58.
- 2003, *Khronologiya prazhskoy kul'tury Belorusskogo Poles'ya*, „Historyčna-archeialahičny zbornik”, 18, s. 23-138.
 - 2005, *Kompleksy prazhskoy kul'tury s datiruyushchimi veshchami*, w: P. Kaczanowski, M. Parczew-ski (red.), *Archeologia o początkach Słowian*, Kraków: IAUJ, s. 403-461.
 - 2009, *Ponyatiye prazhskoy kul'tury*, „Arkheologicheskiye soobshcheniya Gosudarstvennogo Ermita-zha”, 49, s. 7-25.
- Gavritukhin I.O., Lopatin N.V. i Oblomskiy A.M. 2004, *Novyye rezul'taty izucheniya ranneslavyanskikh drevnostey lesnogo Podneprov'ya i Verkhnego Podvin'ya (teziy k kontseptsii slavyanskogo etnoge-*

- neza), B: A.A. Makushnikov (red.), *Slavyanskiy mir Poles'ya v drevnosti i srednevekov'ye*, Gomel': GDU, s. 39-50.
- Gorokhovskiy Ye.L. 1988, *Khronologiya chernyakhovskikh mogil'nikov Lesostepnoy Ukrainy*, w: V.D. Baran, D.N. Kozak, A.T. Smilenko (red.), *Drevniye slavyane: trudy V Mezhdunarodnogo Kongressa arkheologov – slavistov*, 4, Kiyev: Naukova Dumka, s. 34-46.
- Dubitskaya N.N. 2023, *Drevnosti Mogilovskogo i Gomel'skogo Podneprov'ya v I – V vv.*, Minsk: Bielarskaya Navuka.
- Yegoreychenko A.A. 2005, *Kul'tury shtrikhovannoy keramiki*, Minsk: BGU.
- Yelinkova D. 2015, *K izucheniyu kul'tury s keramikoy prazhskogo tipa na territorii Moravii: formirovaniye i osobennosti*, „Stratum plus”, 2015/5, s. 117-150.
- 2018, *K izucheniyu zhenckix ukrasheniy iz mogil'nika s truposozhzheniyami Przhitluki kul'tury s keramikoy prazhskogo tipa*, v: V.S. Sinika, R.A. Rabinovich (red.), *Drevnosti. Issledovaniya. Problemy. Sbornik statey v chest' 70-letiya N.P. Tel'nova*, Kishinev–Tiraspol', s. 389-407.
- Zasetskaya I.P. 1983, *Klassifikatsiya nakonechnikov gunskoy epokhi (konets IV – V vv. n.e.)*, v: A.S. Skripkin (red.), *Istoriya i kul'tura sarmatov*, Saratov, s. 70-84.
- 1994, *Kul'tura kochevnikov yuzhnorusskikh stepey v gunnskuyu epokhu (konets IV – V vv.)*, Sankt-Peterburg: Ellips.
- Il'yutik A.V. 2016, *Abidnya. Veshchevoy kompleks selishcha i mogil'nika*, v: O.N. Levko, V.G. Belevets (red.), *Slavyane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyy period*, 1, Minsk: Bielarskaya Navuka, s. 198-246.
- Il'yutik A.V. i Pobol' L.D. 2005, *Pryaslitsa vtoroy chetverti I tys. n.e. s selishcha Abidnya*, „Materijaly pa archiealohii Bielarusi”, 9, s. 106-111.
- 2007, *Keramika Abidni*, „Materijaly pa archiealohii Bielarusi”, 14, s. 18-36.
- Kazanskiy M.M. 2015, *Vooruzheniye i konskoye snaryazheniye slavyan V – VII vv.*, „Stratum plus”, 2015/5, s. 43-95.
- 2020, *Drevnosti stepnykh kochevnikov postgunnskogo vremeni (seredina V – seredina VI v.) v Vostochnoy Yevrope*, „Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii”, 25, s. 90-167.
- Kasiuk JE.F. 2016, *Rannieslavianskija pomniki Ź basiejnie niŹnij Prypiaci: stan i perspektivy dasliedavanniaŹ*, v: V.V. Danilovič i inš. (red.), *Kalinkavičy i Kalinkavički kraj*, Minsk: Bielarskaya Navuka, s. 19-54.
- 2020, *Poseleniye Dolgoe-1 na r. Sluch' v rimskoye vremya i epokhu Velikogo peyerseleniya narodov*, v: A.M. Oblomskiy (red.), *Istoriya veshchey – istoriya i veshchi. K 60-letnemu yubileyu I.O. Gavritukhina*, (Ranneslavyanskiy mir, 20), Moskva: IA RAN, s. 221-240, 308, 309.
- Krasnoperov A.A. 2020, *Plastinchatye podveski iz pogrebeniya 73 turayevskogo gruntovogo mogil'nika*, „Tomskiy zhurnal lingvisticheskikh i antropologicheskikh issledovaniy”, 2020/3 (29), s. 128-141.
- Krenke N.A., Kazanskiy M.M., Lopatin N.V., Ganichev K.A., Yershov I.N., Yershova Ye.G., Modestov F.E. i Rayeva V.A. 2021, *Gorodishcha Demidovka i Vyazoven'ki na Smolenshchine: ob iyerarkhii, khronologii i kul'turnoy atributsii*, „Rossiyskaya arkheologiya”, 2021/1, s. 102-121.
- Lopatin N.V. i Furas'yev A.G. 2007, *Severnyye rubezhi ranneslavyanskogo mira v III – V vv. n.e.*, (Ranneslavyanskiy mir, 8), Moskva: IA RAN.
- Minosyan R.S. 1978, *Klassifikatsi serpov Vostochnoy Yevropy zheleznogo veka i rannego Srednevekov'ya*, „Arkheologicheskiye soobshcheniya Gosudarstvennogo Ermitazha”, 19, s. 74-85.
- Oblomskiy A.M. 1991, *Etnicheskiye protsessy na vodorazdele Dnepra i Dona v I-V vv. n.e.*, Moskva–Sumy.
- 2002, *Dneprovskoye lesostepnoye Levoberezh'ye v pozdnerimskoye i gunnskoye vremya (seredina III – pervaya polovina V v.)*, (Ranneslavyanskiy Mir, 5), Moskva: Nauka.
- 2007a, *Territoriya, obshchiye svedeniya o poseleniyakh*, v: A.M. Oblomskiy (red.), *Pamyatniki kiyevskoy kul'tury v lesostepnoy zone Rossii (III – nachalo V v. n.e.)*, (Ranneslavyanskiy mir, 10), Moskva: IA RAN, s. 10-12.
- 2007b, *Kiyevskaya kul'tura na fone etnokul'turnykh protsessov v lesostepnoy zone v III-V vv.*, v: A.M. Oblomskiy (red.), *Pamyatniki kiyevskoy kul'tury v lesostepnoy zone Rossii (III – nachalo V v. n.e.)*, (Ranneslavyanskiy mir, 10), Moskva: IA RAN, s. 45-53.

- 2010a, *Pamyatniki tipa Mar'yanovka basseyna Yuzhnogo Buga*, v: A.M. Oblomskiy (red.), *Pozdnezarubinskiye pamyatniki na territorii Ukrainy (vtoraya polovina I-II v. n.e.)*, (Ranneslavyanskiy mir, 12), Moskva: IA RAN, s. 16-35.
 - 2010b, *Pamyatniki tipa Pochep*, v: A.M. Oblomskiy (red.), *Pozdnezarubinskiye pamyatniki na territorii Ukrainy (vtoraya polovina I-II v. n.e.)*, (Ranneslavyanskiy mir, 12), Moskva: IA RAN, s. 54-66.
 - 2010c, *Vvedeniye*, v: A.M. Oblomskiy (red.), *Pozdnezarubinskiye pamyatniki na territorii Ukrainy (vtoraya polovina I – II v. n.e.)*, (Ranneslavyanskiy mir, 12), Moskva: IA RAN, s. 5-15.
- Oblomskiy A.M. i Terpilovskiy R.V. 1991, *Sredneye Podneprov'ye i Dneprovskoye Levoberezh'ye v pervyye veka nashey ery*, Moskva: Nauka.
- Oblomskiy A.M., Terpilovskiy R.V. i Petrauskas O.V. 1990, *Raspad zarubinskoy kul'tury i yego sotsial'no-ekonomicheskiye i ideologicheskiye prichiny*, Kiyev.
- Radyush O.A. 2013, *Elementy vsadnicheskoy i družinnoy kul'tury II-III vv. v Podneprov'ye*, „Stratum plus”, 2013/4, s. 51-73.
- Stanev A. 2012, *Elementi na germanskiya fibulen kostyum na yug ot Dunav*, Sofiya.
- Terpilovskiy R.V. 2004, *Slavyane Podneprov'ya v pervoy polovine I tysyacheletiya n.e.* (Monumenta Studia Gothica, 3), Lublin: UMCS.
- Traïkova A. 2017, *Kolanūt yuzhno ot Dolen Dunav – kraya na III – nachaloto na VII v.*, Disertatsii, 10. Sofiya: NAIM pri BAN.